

Malkolm X

Rəcəb Şəntürk

Ön Söz

İyirminci əsrin yetişdirdiyi ən mühüm müsəlman liderlərindən biri olan Malkolm X (iks), yaxud əl-Hacc Malik əl-Şabaz (Hacı Malik Şabaz) 1925-ci ildə Nebraskada anadan olmuş, 1965-ci ildə isə Nyu Yorkda 39 yaşında müəmmalı şəkildə şəhid edilmişdir. Həyatı haqqında “Başıma ən azı bir qrup insanın yaşayıb təcrübə edə biləcəyi qədər hadisə gəlib” – deyən Malkolm X gördüyü hər işin gecikdirilə bilinməyəcək qədər təcili olduğuna inanırdı.

Əlinizdəki kitab “İslamda ümumdünya insan haqları varmı?” – deyə sual verənlərə iyirminci əsrdə haqqında ən çox danışılan və yazılan amerikalı müsəlman Malkolm X-in həyatını ümumdünya insan haqları mübarizəsinə nümunə olaraq təqdim edir. Malkolm X əvvəlcə ABŞ-da yaşayan afroamerikalıların, daha sonra dünyadakı qaradəriliələrin haqlarını müdafiə etmək üçün mübarizə apardı. Nəhayət, həyatının sonlarına yaxın dünya miqyasında insan haqları müdafiəçisi oldu. İslam ona o günədək müdafiə etdiyi millətçiliyi bir kənara buraxaraq insan haqları mövzusunda tövhid pəncərəsindən baxıb, bütün bəşəriyyəti, bir olan Allahın yaratdığı vahid bir ailə kimi sevgi ilə qucaqlamağı öyrətdi.

Onun düşüncəsinin – nə qədər müxtəlif səhifələrdən keçsə belə – dəyişməyən prinsipial bir cəhəti var: Haqsız-

lığa qarşı səssiz qalmamaq. Malkolm X-in düşüncəsindəki təkamülü – ümumdünya insan haqları düşüncəsinə çatmasının və bu yolda mübarizəsinin fikri əsaslarını – onun getdikcə daha yaxşı anladığı İslamın beynəlmiləlliyində axtarmaq lazımdır. Malkolm X irsi bugünkü dövrdə çox müzakirə edilən İslam və ümumdünya insan haqları arasındakı əlaqəni daha yaxşı görə bilməyimiz üçün mühüm rol oynayır: İslam insan haqlarını dünya miqyasında müdafiə etməyi, kimə, kim tərəfindən və harada edilməsindən asılı olmayaraq, haqsızlığa “tələb olunan istənilən hər yolla” qarşı çıxmağı əmr edir.

Əlinizdəki kitab üç fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil Malkolm X-in həyatı, ikinci fəsil inancı, üçüncü fəsil isə mübarizəsindən bəhs edir. Malkolmun gərginlik, faciə və əsaslı dəyişikliklərlə dolu həyatı bir azadlıq sərgüzəşti olaraq birinci fəsildə, davamlı surətdə uçurulub yenidən inşa edilərək dəyişikliyə məruz qalan və sonda həqiqi tövhidi tapan dini inancları ikinci fəsildə, digər insanlara faydalı ola bilmək və onları da özü kimi azadlığa qovuşdurub, ayrışkıllıq qurbanı olmaqdan xilas edə bilmək üçün getdikcə daha əhatəli və daha təsirli bir strategiya ilə tələb olunan və qanuni olan hər yola baş vuraraq apardığı mübarizənin strategiyası isə üçüncü fəsildə müzakirə edilir.

Müsəlmanların insan haqları məsələsində necə mövqe tutmalı olduqları mövzusunda Malkolm X canlı bir nümunə kimi qarşımızda durur. Lakin bugünkü dövrdə istər Amerikada, istərsə də dünyanın başqa bir yerində yaşayan müsəlmanların Malkolm X-ə böyük heyranlıq duymalarına baxmayaraq, onun mesajını layiq olduğu şəkildə anlayıb, ona lazım olduğu kimi sahib çıxdıqlarını demək olmaz.

Əgər əlinizdəki kitab bu yolda bir təsirə malik olsa, özümü xoşbəxt hiss edərdəm.

İslam dünyasında yaşayan “hazıra nazir” müsəlmanlar olaraq Amerika, Avropa və ya dünyanın başqa yerlərində İslamı dırnaqları ilə qazaraq kəşf edən insanlara kömək əli uzatmaq heç ağılımıza gəlib? Yıldız Sarayı arxivində aparılan son araşdırmalar Sultan Əbdülhəmidin Amerikadakı müsəlmanları dəstəkləmək üçün gizli surətdə Məhəmməd Veb adlı tövbəkar bir ağdərili şəxsə pul yardımı etdiyini göstərir. Məhəmməd Veb Osmanlının dəstəyi ilə Nyu York-da İslamı tanıdan kitablar yazıb nəşr etmiş və bir jurnal çap etmişdir. Lakin daha sonra Amerikadakı müsəlmanlara İslam dünyasından əl uzadan çıxmamışdır.

Amerikalı bir müsəlmana söhbətimiz əsnasında Malcolm X-in lisey illərimdə türk dilinə tərcümə edilən həyatını oxuyarkən onun ilk namazını müsəlman olduqdan neçə illər sonra həccə gedəndə qıldığını oxuyanda çox narahat olduğumu və amerikalı müsəlmanların İslamı öyrənmə məsələsində qarşılaşdıqları çətinliklərə görə çox məyus olduğumu demişdim. Dostum həyəcanla mənə tərəf dönüb heç bir pis məqsəd güdmədən belə sual vermişdi: “Yoxsa Amerikaya gəlib İslamı öyrətməyə həmin vaxt qərar verdin?” Çöhrəmi utanc hissi bürümüşdü, əzilmişdim.

Bu kitabı Amerikada Nyu York ştatının Troy şəhərində qələmə aldım. Evində qonaq olduğumuz və hazırda Əyyub Sultan məzarlığının yüksək təpələrindən İstanbulu seyr edən mərhumə bacım Zeynəb gənc yaşında tutulduğu xərcəng xəstəliyinə sonsuz səbir, razılıq və şükürlə qatlaşdı. Allah ona rəhmət eləsin, Cənnətdəki məqamını ucaltsın. Xəstəmizi ziyarət etməyə gələn Nazlı bacım ev işlərini

Malkolm X

səssiz bir fədakarlıqla üzərinə götürməsəydi, bu kitabı yazmağa vaxt tapa bilməzdim. O böyük imtahan anını birlikdə yaşadığım tükənməz sevgi, fədakarlıq və səbir nümunəsi yeznəmiz və həmin vaxtdakı “evimizin başçısı” Mehmetin ailəliklə bizə göstərdiyi qardaşlıq heç vaxt yadımızdan çıxmayacaq.

Sonda, bu kitabın yazıldığı müddətdə mənə köməklərini əsirgəməyən dostlarım Kasım Kopuz, Xəlil Abdul-Raşid və Yusuf Valşa təşəkkür edirəm. Hələ lisey tələbəsi olan Salman Çakalın şəxsi kitabxanasından bir kitab hədiyyə edərək Malkolm X kitabına dəstəy olmağa çalışması məni çox mütəəssir edib. Bütün işlərimdə olduğu kimi, bu işimdə də böyük bir fədakarlıq, səbir və anlayışla məni cəmərdcəsinə dəstəkləyən həyat yoldaşımı sevgi və minnətdarlıqla anıram. Uğur hamımızın, xəta və qüsurlar isə mənimdir.

Rəcəb Şəntürk
Troy, Nyu York-2005

Giriş

1990-cı ilin yazı idi. Bir axşamçağı yenicə gəldiyim Nyu Yorkdakı Kolumbiya Universitetinin bağçasında Kolec Volk adlandırılan 116-cı küçədə gəzirdim. Qulağıma azan səsi gəlməyə başladı. Bir anlıq bunun hədsiz vətən həsrətindən qaynaqlanan bir illüziya olduğunu düşündüm. Lakin səsi eşitməyə davam etdim. Buna görə də səsin gəldiyi istiqamətdə addımlamağa başladım. Ayaqlarım məni Şərq istiqamətinə apardı. Morning Sayd Drayva çatdım və küçədən qarşı tərəfə keçdim. Yol sona çatmışdı. Eyvana bənzər müşahidəetmə nöqtəsində dayandım, oradan Harlema yuxarıdan baxırdım. Diqqətlə qulaq asdım. Azan səsi Harlemdəki Malkolm X Məscidindən gəlirdi. Həmin anda yaşadığım qarışıq hissləri izah edə bilmirəm.

Malkolm X müqəddəs bir səsi ölkəsinə aparan və oralarda əks olunmasına səbəb olan bir bani kimi gözümdə hörmətlə canlandı. Bu hadisədən sonra deyə bilərəm ki, Amerikaya, Nyu Yorka və amerikalılara baxışım tamam dəyişdi. Artıq Harlem mənim üçün soyuq və təhlükəli yad bir yer deyildi. Amerikanın Hollivud filmlərində əks olunmayan "biz" üzü ilə qarşılaşdığım üçün sarsılmışdım. Əslində bizi ən çox maraqlandıran bu surət hələ də çox bilinmir.

Bu kitabı yazmaqda məqsədim həmin səsi – Harlemdən gələn azan səsini sizin də eşitməyinizə səbəb olmaq və bu

səsin ora nə bahasına gəlib çıxmasının hekayəsini danışmaqdır. Beləliklə, Amerikanın CNN və Hollivud filmlərində asanlıqla əks olunmayan ziddiyyətlərlə dolu başqa bir üzünü tanıyacaq və bəlkə də, Atlantik okeanının o biri sahilində doğma səslər və həyatlar olduğunu görəcəksiniz.

Malkolm X-in həyatı və düşüncəsinin hamısını bütün detalları ilə bu kiçik kitabda qeyd etməyimiz mümkün deyil. Təsəvvüfdə “səfər dər vətən” deyə bir anlayış var. Leksik mənası “öz vətəninə səfər etmə” olan bu anlayış insanın daxili dünyasındakı məhrəm səfərini ifadə etmək üçün istifadə edilir. Kənardan baxanların asanlıqla anlaya bilməyəcəkləri bu batini səfər masəva, yəni Allahdan başqa hər şeyi tərk edib Allaha doğru getmə səfəridir. Malkolm X-in həyatını qısa şəkildə “səfər dər vətən” kimi görmək mümkündür.

Bir bənzətmə ilə Malkolm X-in həyatı bir “hicrət” kimi görünə bilər. Hz. Peyğəmbər (s) mühaciri belə dəyərləndirmişdir: *“Mühacir Allahın qadağan etdiklərini tərk edən şəxsdir”*. Bu aspektdən hicrət qəlbə reallaşan bir köçdür: Pisliklərdən yaxşılığa, nəfsin arzularına kölə olmaqdan azadlığa və Allaha qulluğa köç.

Malkolm X-in həyatındakı dəyişiklik iki müstəvidə müzakirə edilə bilər: Müşahidə edilə bilən siyasi cəhət və müşahidə edilməsi mümkün olmayan qəlb cəhəti. Bu iki cəhət Malkolm X-in həyatında bir-birinə sıx bağlıdır. Malkolm X-in daxili dünyasındakı azadlıq onun siyasi baxımdan azadlığında mühüm rol oynayır.

Malkolm X-in daxili dünyasında yaşadığı davamlı inkişaf onu ictimai planda inqilab xüsusiyyətinə malik də

yişikliklərə rəhbərlik etməyə hazırlamışdır. Həyatının ilk səhifəsində təkcə özünü düşünən və eqoistcəsinə həyat sürən Malkolm X yaşadığı daxili dəyişilmə müddətindən sonra mənliyindən azad olmuş, tamamilə başqaları üçün çalışan, hətta bu yolda özünü fəda edə biləcək bir insan səviyyəsinə çatmışdır.

Malkolm X-in yaşadığı daxili dəyişilmə genişliyi ilə paralel olaraq insanlara qarşı bəslədiyi sevginin genişliyi də artmışdır. Eqoistlik səhifəsini aşdıqdan sonra, onun sevgisinin genişliyi, əvvəlcə mənsub olduğu İslam Millətini, sonra qara irqi və nəhayət, bütün insanlığı qucaqlayacaq şəkildə genişlənmişdir; keçdiyi hər səhifədə ilişib qalanları arxada buraxaraq irəliləməyə davam etmişdir.

Malkolm X-in insan haqları mübarizəsindəki dəyişilmələri, onun keçirdiyi bu daxili dəyişikliklərlə əlaqəlidir. Qaradərili millətçi olanda təkcə qaraların haqlarını müdafiə edən Malkolm X, nəhayət, – rənglərinə əhəmiyyət vermədən – dünya miqyasında zülmə və təzyiqə məruz qalan bütün insanların haqlarını müdafiə edəcək bir səviyyəyə çatmışdır.

Bu səbəbdən Malkolm X-in bayağı və eqoist bir həyat tərzindən bütün insanlıq üçün sevgi ilə dolu və onların haqları üçün özünü mübarizəyə həsr etmiş bir həyat tərzinə yüksəlişindəki prinsipial səbəb İslamın onun inanc və düşüncələrini getdikcə artan şəkildə istiqamətləndirməsində yatır. Onun güzəştətsiz şəkildə həmişə haqq və həqiqətin yanında mövqe tutması, fasiləsiz olaraq mühafizəkarlıqdan uzaq bir mövqe ilə öyrənməyə davam etməsi daxil olduğu çıxılmaz küçələrdən sürətlə geri qayıtmağa və çəkinmədən keçmiş xətarlarını qəbul edərək irəliləməsinə səbəb olub.

Malkolm X

Malkolm X ən böyük imtahanını, yəqin ki, həyatının son səhifəsində Elayca Məhəmmədlə olan münasibətində yaşayıb. O, Elayca Məhəmmədin şəxsən öz təlimi ilə ziddiyyətə düşməsi üzündən – etdiyi yanlışlıqları başa düşdü vaxt özünü böyük bir dilemma qarşısında görməli idi. Bir tərəfdə öz xilaskarı və sədaqətlə bağlı olduğu rəhbərin adı, mənsub olduğu, sevdiyi və özünü onun xidmətinə həsr etdiyi qrup və o qrupun Elayca Məhəmmədin ölümündən sonra ona keçməli olan gələcək liderliyi, digər tərəfdə isə həqiqət! Həqiqəti seçməyin nəticəsi isə: Qürurunu sındıraraq cəmiyyət qarşısında səhvini qəbul etmək, lider tərəfindən qovulmaq, qrup tərəfindən tərk edilmək və xainlikdə ittiham edilib ölümə hədələnməkdir.

Beləliklə, Malkolm X bu imtahanı da uğurla keçdikdən sonra Allah ona həqiqi İslamı nəsib etmişdir. Əgər həqiqətin deyil, liderin və qrupun tərəfində mövqe tutsa idi və ya gələcəkdə qazanacağı statusu düşünərək səsini çıxartmasaydı, həyatının sonuna qədər qaradərili millətçi olaraq davam edəcəkdə. Lakin həqiqətləri danışdığı üçün batil əqidəyə malik İslam Millətindən qovulduqda həqiqi İslam anlayışını öyrəndi və bu anlayışa əsaslanan həqiqi İslamın Amerikada tanınmasına körpü oldu, nəhayət, bir şəhid olaraq insanlıq tarixindəki böyük qəhrəmanlar arasında öz yerini tutdu.

Həyatı

Azadlığa gedən tıkanlı yol

Harlem polis bölməsindəki ağdərili polis rəisi qarşısında duran qaradərili "Sən kimsən?" – deyə soruşdu. Anıq, ucaboylu və itibaxışlı gənc cavab verdi: "Malkolm X". Gənc ağdərili polislər tərəfindən döyülərək yaralandıqdan sonra polis bölməsinə gətirilən zənci Conson Hintonun dərhal ona göstərilməsini və təcili surətdə xəstəxanaya köçürülməsini tələb edirdi. Polis rəisi "Qaradərili Müsəlmanlar" adlı bir hərəkət olduğunu eşitmiş, amma bu şəkildə təmsil edildiyini heç eşitməmişdi. Pəncərədən çölə baxan polis rəisi sıraya düzülmüş müsəlmanlar gördü. Buna görə də tələbi qəbul etməyə məcbur oldu. Məhbus, Malkolm X-ə göstərildi və təcili yardım maşını ilə Harlem xəstəxanasına göndərildi.

Polis bölməsinin ətrafındakı izdiham da təcili yardım maşınının arxasınca xəstəxanaya üz tutdu və xəstəxanayı əhatəyə aldı. Yolda qoşulanlarla izdiham xeyli artmışdı. Bir polis məmuru Malkolm X-ə yaxınlaşaraq ona dedi ki, adamlarını uzaqlaşdırsın. Malkolm X adamlarının konstitution haqlarını istifadə etdiklərini və qeyri-qanuni bir iş görmədiklərini bildirərək polisin tələbini rədd etdi. İçəri bir adam göndərərək yaralının vəziyyətini yoxlatdırdı. Bu vaxt Aşağı Manhettedən köməyə gələn ağdərili polislər də xəstəxananın ətrafını mühasirəyə almışdılar. Beləliklə də, xəstəxananın ətrafında biri qara, digəri isə ağlardan ibarət

üz-üzə dayanan iki halqa yaranmışdı. Polis nə baş verdiyini hələ də başa düşə bilməmişdi. Çünki İslam Milləti hərəkətinin üzvləri olan qaradərili müsəlmanlar büt kimi səssiz dayanmışdılar. Hadisələri eşidən camaat da orada toplaşmağa başlayırdı. Bir polis Malkolma sıra halındakı adamların arxasında toplanmış izdihamın nizamsız hərəkət etdiyini və qarışıqlığa səbəb olduğunu dedi. Malkolm: "Mənim vəzifəm İslam Millətinin üzvlərinə nəzarət etməkdir, xalqa nəzarət etmək isə sizin işinizdir." – deyə cavab verdi. Bundan sonra deməyə söz tapmayan polis geri çəkildi.

Həmin vaxt Malkolm X-in içəri göndərdiyi adam qayıdıb yaralının vəziyyətinin yaxşı olduğunu və lazımı müayinə gördüyünü dedi. Malkolm X səssiz bir işarə etdi. İzdiham dərhal sakitcə dağılışmağa başladı. Bunu görən polis rəisi heyranlıq içində dedi: "Bu, bir adam üçün həddindən artıq böyük bir gücdür!"

O gecə və onun səhəri Harlemdə danışılan tək-cə bir mövzu vardı: Müsəlmanlar. Camaat müsəlmanların polisə necə qarşı çıxmasından danışarkən, polis də müsəlmanların gələcəkdə onlara necə meydan oxuya biləcəyi və necə təhlükə yaradacağı barədə danışdı. Polisin üzərində xüsusilə dayandığı bir məsələ vardı: Özünü Malkolm X kimi tanıdan bu arıq və ucaboy adam əslində kimdir? Bu gücü haradan alırdı? Məqsədi nə idi?

İrəqçiliklə mübarizə edən ailə

Malkolm 19 may 1925-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında Nebraska ştatının Omaha şəhərində anadan oldu. Atası Erl Litl, anası isə Luis Litl idi. Anası Luisin dördüncü

övladı, atası Erl Litlin isə yeddinci övladı idi. Atasının üç övladı ilk həyat yoldaşından idi. Malkolm irqçi bir cəmiyyətdə dünyaya göz açmışdı. Hələ dünyaya gəlməmiş – anası Luis ona hamilə ikən – irqçi Ku Kluks Klan qrupu atası evdə olmayan bir vaxtda evlərinə basqın edərək təhdidlər yağdırıb Omahanı tərk etmələrini tələb etmişdilər. Səbəb baptist vaiz olan atasının kilsə kürsüsündən *Ümumdünya Zəncilərin Vəziyyətini Yaxşılaşdırma Assosiasiyasının* qurucusu Markus Qarvi (1887-1940) adlı qaradərili millətçinin fikirlərini yayması idi. Təhsilli qadın olan ana Luis də bu hərəkətdə aktiv rol oynayırdı.

Bu kimi təzyiqlər o dövrdə köləliyə son qoyan qanunlara baxmayaraq, qaradərililərin hələ də ikinci sinif vətəndaş olaraq əzildiyini göstərirdi. Qaralar 1920-ci illərdə Birinci Dünya müharibəsində Amerika üçün etdikləri fədakarlıqlara görə onlara Amerika cəmiyyətində ağlarla bərabər status veriləcəyinə ümid edirdilər. Lakin bu heç cür reallaşmadı. İrq ayrı-seçkiliyi olduğu kimi davam etdi.

Erl Litl təzyiqlər nəticəsində Omahadan Miçiqan ştatının Lansinq şəhərinə köçdü. Orada da qaraları ağdərili irqçiliyə qarşı xəbərdar etməyə və təşkilatlandırmağa çalışdığı və Markus Qarvinin qaraların ağlardan ayrılaraq müstəqil bir cəmiyyət yaratması barədə fikirlərini yaydığı üçün irqçi ağdəriliyə diqqətini özünə cəlb etdi. Lakin təhdidlərə məhəl qoymadan alovlu çıxışlarına davam etdi. Oğlu Malkolmu da çox vaxt toplantılara özü ilə aparırdı. Lakin haqsızlıqlara qarşı susmadan mübarizə aparan bu din adamı 1931-ci ildə tramvay yolunda ölü tapıldı. Ölümünü üzərindəki sirr pərdəsi heç cür aradan qalxmadı. Başda anası Luis ol-

maqla bir çox adam onun ağdərili irqçilər tərəfindən öldürülüb yol qəzası və ya intihar təəssüratı yaratmaq məqsədi ilə reyslərin üzərinə atıldığını düşünmüşdülər.

Atanın ölümü ilə bütün yük ana Luisin üzərinə düşdü. Həmin vaxtlar Amerika – 1929-dan 1942-yə qədər davam edən – böyük iqtisadi böhran içərisində idi. Bu çətinliklərə dözə bilməyən ana Luis əqli sağlamlığını itirməyə başladı. Nəhayət, 1938-ci ildə Malkolm sosial xidmət məmurları tərəfindən ailəsinin yanından götürülərək baxıcı ailəyə verildi. 1942-ci ilə qədər Malkolm öz ailəsindən uzaqda baxıcı ailənin yanında qaldı. 1939-cu ildə vəziyyəti ciddi şəkildə pisləşən ana Luis Miçiqan ştatının Kalamazu şəhərində psixi xəstəxanaya yatızdırıldı və həyatının qalan hissəsini orada keçirdi.

Məktəb: Sən ancaq dülğər ola bilərsən!

Malkolm atasını itirdikdən qısa müddət sonra təqribən hamısı ağdərili şagirdlərdən ibarət olan Plezant Qrouv ibtidai məktəbinə yazılır. Anası işə gedərkən o da məktəbə gedir. Məktəbdə qaradərili şagird az gözə dəyir. Məktəbdəki ağdərili şagirdlər ümumilikdə Malkolmla mülayim rəftar edirlər.

Dövlətdən yardım almadan güzəranlarını təmin etməyə çalışan ana Luis böyük yük altındadır. Qaradərili qadın olduğuna görə daimi iş tapması mümkün deyil və gördüyü işlərin əvəzində ona çox aşağı əməkhaqqı ödənilir. Malkolm bəzi günlər məktəbə heç bir şey yemədən gedir. Bəzi günlər isə anası ətrafdan yığıdığı otları qaynadaraq onları doyurmaq məcburiyyətində qalır.

Təqribən doqquz yaşına çatanda Malkolm qardaşı Filbertlə birlikdə dovşan ovlayıb ağdərili qonşularına sataraq ailə büdcəsinə az da olsa dəstək olmağa çalışırlar. Malkolmun ailəsi o dövrdə dovşan və donuz ətinin pis olduğuna inandıqları üçün onları yemirlər. Hətta bir dəfə aclığın son həddində yaşamalarına baxmayaraq, ana Luis xeyirxah ağdərili bir qonşu tərəfindən onlara göndərilən bütöv bir donuzu geri qaytarmışdı.

O dövrdə Amerika böyük iqtisadi böhran keçirdiyinə görə bəzən kasıb ailələrə yardım məqsədilə ərzaq paylanırdı. Malkolm və ailəsi əvvəldə çox müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq, sonradan yardım alanlar sırasına qoşulmaq məcburiyyətində qaldılar. Onu yardım alarkən görən dostları məktəbdə ona istehza edirdilər. Lakin kiçik Malkolmun edə biləcəyi heç bir şey yox idi.

Malkolmun dostları arasında qaralar olduğu kimi, ağlar da var idi. Malkolm beysbol və futbol komandalarında oynayırdı. Bir müddət Co Luis adlı qaradərili ağırçəkili boks üzrə dünya çempionu olmasından təsirlənərək boks-la məşğul olmaq istədi, amma qısa müddətdən sonra bu idmanın özünə uyğun olmadığını görüb fikrindən daşındı.

Malkolmun yaşı artdıqca irqilər arasında gərginlik məktəbdə özünü daha çox hiss etdirməyə başladı. Malkolm başa düşdü ki, o, bir qaradərili olaraq ağdərili qızla dostluq edə bilməz. 1938-ci ildə yeddinci sinfə gedəndə məktəbdə müəllimləri ilə problem yaşamağa başladı. Məktəbdəki müəllimləri və dostları onun evdəki sıxıntılarından xəbərsiz idilər.

Anasının ağırlaşan əqli sağlamlığı üzündən vəziyyətə müdaxilə edən sosial xidmət məmurları Malkolmu ailə-

sindən ayıraraq Qohannalar adlı qaradərili bir baxıcı ailənin yanına verdilər. Buna görə də Malkolm məktəbini dəyişərək Vest Cunior Hay Skul adlı yeni məktəbə köçürüldü. Lakin orada da müəllimlərlə problemlər yaşadı və cəzalandırılaraq məktəbdən çıxarıldı.

Bundan sonra Miçiqan ştatının Mason şəhərindəki problemlə uşaqlar üçün yaradılmış Kaunti Cuvənayl Hom adlı məktəbə göndərildi. Malkolm orada dərslərini yaxşı oxuyaraq əlaçı oldu və özünü qəbul etdirdi. Hətta yeddinci sinfin ikinci rübündə sinif nümayəndəsi seçildi.

Yeddinci sinfə keçdikdən sonra avtobusla yay tətilini Bostonda bacısı Ellanın yanında keçirmək üçün yola düşdü. Uzun yol getdikdən sonra Bostana çatdı. Bu onun böyük şəhərlə ilk qarşılaşması idi. Böyük şəhər onu, sanki, sehləmişdi. Parlaq işıqlar, gecə klubları, orkestrlar, musiqi, rəqs, izdiham və dinamiklik onun əvvəllər heç görmədiyi şeylər idi. Məşhur orkestrlar bir gün qaralar, bir gün də ağlar üçün ifa edirdi. Bacısı Ella bazar günləri onu kilsəyə aparırdı. Bostondakı kilsənin səliqəliliyi və böyük olması da Malkolma çox təsir etmişdi. Lansinqdə ağların kilsəsi belə, bu qədər böyük və gözəl deyildi. Ağlarla qaraların kilsələri ayrı idi. Ağların öz kilsələrində sakit şəkildə dua etmələrindən fərqli olaraq qaraların uca səslə və böyük həyəcanla dua etmələri Malkolmun diqqətini cəlb etmişdi.

Malkolm əlaçı olmasına baxmayaraq, orta məktəbi bitirdikdən sonra liseyə getmədi. O dövrdə liseydə oxuyan qaradərililərin sayı onsuz da çox az idi. Bu vaxt Malkolmun həyatı boyu beynində yer tutan və məktəbdən bir anda soyumasına səbəb olan bir hadisə qarşıya çıxır. Bir

gün dərslərini çox yaxşı oxuduğu və onu çox sevən ingilis dili müəllimi cənab Ostrovski ondan gələcəkdə peşə kimi nə ilə məşğul olacağını soruşur. Malkolm o günə kimi o qədər də fikirləşmədiyi bu suala vəkil olmağı düşündüyünü deyərək cavab verir. Bundan sonra cənab Ostrovski Malkolma üzünü tutaraq belə deyir:

“Bilirsən, burada hamımız sənə çox istəyirik. Lakin sən zənci olduğunu unutmamalısan. Vəkil olmaq! Bu bir zənci üçün real bir hədəf deyil. Sən ola biləcəyin şeyi düşünməlisən. Sənin çox qabiliyyətli əllərin var. Nə üçün dülgər olmağı düşünmürsən?”

The Autobiography of Malcolm X

Malkolm onu çox istəyən və dəyərləndirən bir ağıdərili müəllimin belə bir şeyi, əslində, qəsdən şagirdini incitmək və ya onun xəyallarını qırmaq üçün demədiyini, lakin onun təbiətinə işləmiş irqçiliyin fərqiə varmadan üzə vurduğunu deyir. Sınıfdəki digər şagirdlərdən nə olacaqlarını soruşan cənab Ostrovski Malkolmdan daha az çalışqan olduqları halda onları ideallarını gerçəkləşdirməyə həvəsləndirmiş, heç birinə bacarmayacağını deməmişdi. Bu hadisə Malkolma dərindən təsir etmiş, məktəbdən soyumasına, ağlara yadlaşmasına və nə qədər ağıllı və əlaçı olsa belə, irqçilik maneəsini aşma bilməyəcəyinə inanmasına səbəb olub. O gündən sonra Malkolm məktəbdəki nəşəsini itirmiş, ağlarla olan münasibətlərində özünə qapalı bir vəziyyətə düşmüşdü.

Bununla yanaşı, Malkolm öz avtobioqrafiyasında ironiyalı bir tərzdə müəllimi cənab Ostrovskinin onu vəkil olmağa təşviq etmədiyi üçün Allaha şükür edir. Bunu “vəkil

olsaydım, qaradərili burjuaziyanın bir parçası olar, ikiüzlü ağlara faydalı olmaqdan başqa bir məqsədım olmaz və beyni yuyulmuş bir xristian olaraq qalardım”, – deyərək bildirib.

Malkolmun ingilis dili müəllimi cənab Ostrovski ilə olan dialoqunun onun həyatındakı dərin izlərini aşağıda daha detallı şəkildə təhlil edəcəyik.

Boston: Sürətli gənclik illəri

Malkolm 1941-ci ildə yenidən ögey bacısı Ellanın yanına gedərək Bostonda yaşamağa başlayır. Ella hüquqi baxımdan onun qəyyumluğunu öz üzərinə götürür. Bu dəfə Malkolm Bostonda böyük şəhər həyatı ilə daha yaxından tanış olur. Bacısı Ellanın onu intizamlı həyat çərçivəsində böyütmək arzusunun əksinə olaraq o, Şorti ləqəbli bir xuliqana qoşularaq sürətlə axan avara gənclik həyatı yaşamağa başlayır.

Bostonda qaraların yaşadığı – Bostonun Harlemi adlandırılacaq – Roksberi məntəqəsində yaşayan bacısı Ella ilə birlikdə qalan Malkolmun buranı xoşlamasının ən əsas səbəbi, qaradərililərin hakim çoxluq olduğu bir mühitdə olmaq idi. İnsanlar adətən azlıq halında olmağa üstünlük vermirlər. Lansinqdə olduğu vaxt Malkolm həmişə azlıq psixologiyası içərisində yaşayıb. Məktəbindəki nadir qaradərililərdən biri olub. Lakin Roksberi elə deyildi; ətraf qaralarla dolu idi. Bu səbəbdən Malkolm orada özünü evindəki kimi rahat hiss edirdi.

Malkolm Bostona gəldikdən sonra o dövrdə yaşadığı cəmiyyətdə hörmət görən bir insan olmağa çalışdı və

ətrafındakı tay-tuşları arasında ən çox hörmət görənlərdən nümunə götürdü. Ətrafındakı insanların hörmətini qazanmaq, diqqətini cəlb etmək və cəmiyyətdə status sahibi olmaq, demək olar ki, hər bir insanın daxilində olan təbii arzudur. Malkolm təhsilinə davam edə bilərdi, lakin təhsilin ona fayda verməyəcəyi qənaəti onda sabitləşmişdi; ətrafda təhsil görmüş insan çox deyildi və hamısından önəmlisi təhsil görmüş qaraların da təhsil görməyənlərlə eyni işlərdə işləmək məcburiyyətində qalmaları idi. Dolayısı ilə Malkolm üçün təhsilə davam etmək nə bir status, nə də bir gəlir qaynağı kimi cəlbedici idi.

Zənci cəmiyyətində o dövrdə başqalarına təsir göstərməyin təhsildən daha asan və populyar yolları vardı: Saçları ağdərili kimi hamarlamaq, son dəb geyimlər geymək, gözəl rəqs etmək, bahalı narkotiklər istifadə etmək və ağdərili qız dostu tapmaq. Bunlara malik olan şəxs cəmiyyətdə haqqında danışılan və hörmət edilən etibarlı bir insan səviyyəsinə çatırdı. Malkolm da – başqa cür yol göstərən olmadığı üçün – eyni yolu tutdu və heyrləndirici dərəcədə qısa bir vaxtda olduqca uğur qazandı.

Bostonda olduğu müddət ərzində ofisiant kimi sadə işlərdə işləyərək güzəranını təmin edən Malkolm gecə həyatına adət edir. Rəqs şənliklərinə qoşulur. Ofisiant kimi işlədiyi bir dondurmaxanaya tez-tez gələn Laura adlı bir qızla dost olur. Onu gecə həyatıyla və rəqs şənlikləri ilə tanış edir. Yaşlı və dindar nənəsinin yanında qalan və məktəb dərslərində çox müvəffəqiyyətli olan Luranın həyatı axırda öz məcrasından çıxır.

Lakin daha sonra Sofiya adlı zəngin ağdərili bir qadınla dostluqları başlayır. Qaralar arasında ağdərili qadınla

münasibətdə olmaq çox böyük bir status göstəricisi sayılırdı. Malkolm ağdərili qadınla olan münasibətini bu baxımdan dəyərləndirir və Lauranı qara olduğu üçün tərk edir. Tərk edilən Laura içkiyə başlayır və fahişəliyə aludə olur. Liseyi də çətinliklə başa vurur. Malkolm gələcəkdə bu hadisəyə görə peşmanlığını dilə gətirir və xüsusilə bunu bir ağdərili qadın üçün etdiyinə görə daha böyük bir peşmanlıq hiss etdiyini bildirir. Lakin özünün o vaxtlar indi bir çox qaradərili qardaşının olduğu kimi kar, kor və ağılsız olduğunu bildirir.

Bacısı Ella onun Sofiya ilə münasibətini öyrəndikdə çox əsəbiləşir, amma Malkolmu çəkindirə bilmir. Ellanın bu hirsini uzun müddət davam edib. Bir müddət sonra Sofiya münasibətlərini daha rahat davam etdirə bilmək üçün kirayəsini özü ödəyərək Malkolmun başqa bir evə köçməsinə şərait yaradır.

Bu vaxt yaponlar Perl Harboru bombalayır və İkinci Dünya müharibəsi partlayış verir. Gənclər əsgərliyə aparılmaqdadır. Qaralar: "hər şeyin sahibi olan ağlar getsin, onlar döyüşsünlər", – deyir və əsgərlikdən yayına bilmək üçün hər yola əl atırlar. Dəmir yollarında işləmək Malkolmu əsgərliyə getməkdən xilas edə bilərdi. Lakin yeganə problem on altı yaşında olması idi, halbuki qatarda ofisiant və ya qabyuyan kimi işləyə bilmək üçün iyirmi bir yaşında olmaq şərt idi. Lakin boyu çox hündür olan Malkolm iyirmi bir yaşında imiş kimi davranaraq özünü işə qəbul etdirməyi bacardı.

Bu dövrdə Malkolmun Bostondakı ən yaxın dostu və cinayət aləminin hiylələrini ona öyrədən müəllimi Şorti adlı

şəxsdir. Şorti həmin vaxtlar əsgərliyə aparılmasına mane olmaq üçün sağlamlıq müayinəsindən keçərkən ürəyi xəstə çıxsın deyə bəzi dərmanlar qəbul edirdi!

Bostonu artıq çox yaxşı tanıyan və özünü oradakı qaradərili cəmiyyətə qəbul etdirən Malkolm yeni axtarışlar içərisinə daxil olur.

Nyu York: Cinayət aləminə giriş

Bacısı Ella Malkolmun əsgərliyə çağırılmasına mane olmaq və onu dostu Sofiyadan ayıra bilmək üçün kilsədən tanıdığı yaşlı bir qonşusunun da köməyi ilə onun üçün Boston, Nyu York və Vaşinqton arasında işləyən qatarlarda qabyuyan işi tapır. Ellanın məqsədi bu idi, lakin Malkolmun bu işə maraq göstərməkdə əsas məqsədi adını çox eşitdiyi Nyu York və Vaşinqton kimi şəhərləri görmək idi. Xüsusilə də Harlem ilə daha çox maraqlanırdı. Bu minvalla qatar Bostona gəldikdə Sofiya ilə yenidən görüşməyə davam edirdi.

Malkolm Vaşinqtona ilk gəlişində Ağ Evin düz yanında qaraların Amerikanın başqa yerlərindən daha pis şəraitdə yaşadıklarını gördükdə çox təəccüblənir. Üstəlik soyğunçuluq və bıçaqlama son dərəcə geniş yayıldığı üçün aşağı təbəqədən olan qaradərililərin yaşadıkları məntəqələr şəhərin ən təhlükəli məntəqələri idi. Paytaxtda, həm də Ağ Evin düz yanında küçələr zibillik içində üzməkdə, narkotik və əxlaqsızlıq baş alıb getməkdə idi. Gecə yarılmasına qədər qaradərili uşaqlar yalın ayaq, yarıçılpaq vəziyyətdə bir neçə qəpik üçün dilənməkdə idilər.

Lakin eyni zamanda Malkolm Vaşinqtonda orta təbəqədən olan qaraların yaşadığı gözəl və təmiz yerləri də görür. Bu qaralar xadiməlik, mühafizəçilik, taksi şoferliyi, hamballıq və poçtalyon kimi işlər görürdülər. Malkolm həmin dövrdə bir qaradərili üçün poçtalyon olmağın çox böyük şərəf olduğunu deyir. Bu qaraların bir qismi təkcə qaradərililərin getdiyi Hovard Universitetinin məzunları idi. Lakin ayrı-seçkilik üzündən nə qədər təhsilli olur olsun qaraların görə biləcəyi işlər məhdud idi.

Nyu York gənc Malkolmu daha çox təsirləndirən şəhər olub. Öz ifadəsinə görə ilk gedişində Nyu York onun üçün cənnət, Harlem isə cənnətin yeddinci qatı kimi görünmüşdü. Nyu Yorkda hər şey gözüne Miçiqan və Bostondakından min qat daha böyük görünür. Harlem, yeməxanaları, otelləri, kinoteatrları və rəqs salonları ilə Malkolmu, sanki, sehləyir. Həmin dövrdə ayrı-seçkilik üzündən sosial təbəqələrini nəzərə almadan təhsilli-təhsilsiz, zəngin-kasıb, dürüst-dələduz – bütün qaradərililər Harlemdə yaşayırdılar. Nyu Yorkun digər bölgələrində yalnız ağılara məxsus evlər vardı.

Malkolm ilk təəssürat kimi Harlemdəki zəncilərin bir qisminin ölkənin digər bölgələrində yaşayan zəncilərdən daha çox fərqli olduğunu görür. Lakin Harlemdəki vəziyyətin digər bölgələrdən daha pis olduğunu müşahidə edir. Narkotika, əxlaqsızlıq, qadın alveri və oğurluq Harlemdə də dərhal gözə çarpır. Bəzi bölgələrdə küçələr zibillik içində və evlər uçuq vəziyyətdə idi.

O, Bostona qayıtdıqda Nyu Yorka və Harlemə olan heyranlığını dostlarına danışır. Artıq Malkolmun arzusunda

olduğu yeganə məqsəd Harlemdə yaşamaq idi. Lakin bu asan olmayacaqdı. Çünki Harlemdə yaşaya bilmək üçün Nyu Yorkda bir gəlir mənbəyinə malik olmalı idi.

Bir müddətdən sonra dəmir yolundakı işindən çıxarılan Malkolm qısa müddətə Miçiqan ştatındakı Lansinq şəhərinə gedərək qardaşlarını və köhnə dostlarını görür. Boston və Nyu Yorkda öyrəndiyi bacarıqları göstərərək onları özünə heyran qoyur. Xüsusilə rəqs şənliklərində hamının diqqətini özünə cəlb edir.

Lansinqdən qayıdan Malkolm 1943-cü ildə Nyu Yorka köçür. Əvvəlcə qatarlarda iş tapır, bir müddətdən sonra bəxti gətirir və Harlemdə "Kiçiyin Cənnəti" (Small's Paradise) adlı tanınmış bir yeməxanada ofisiant kimi işləməyə başlayır. Bura onun daha əvvəl aludəsi olduğu və bir tərəfdə sakit oturaraq başqa masada yemək yeyən bəndə başçılarını və dələduzları heyranlıqla seyr etdiyi yerdir. Malkolm işə götürülməmişdən qabaq "Kiçiyin Cənnəti"nə o qədər get-gəl etmişdi ki, artıq ofisiantlar və barmenlərlə şəxsi dostluq münasibəti belə qurmuşdu. Hətta onu qapıda görər-görməz içməyə adət etdiyi içkisini hələ o sifariş vermədən hazırlamağa başlayırdılar.

On yeddi yaşında 1943-cü ildə "Kiçiyin Cənnəti" yeməxanasında işə başlayarkən ətrafda dürüst bir insan kimi hörməti olan müdiri ona iş yerinin qaydalarını xatırladır: Gecikmək olmaz, oğurlamaq olmaz, kələk gəlmək olmaz, xüsusən də rəsmi geyimli müştərilərə. Bu şərtləri qəbul edən Malkolm işə başlayır.

Həm qaralara, həm də ağlara xidmət göstərən işlərdə işləməsi Malkolmun insan psixologiyası haqqındakı tə-

əssüratlarının zənginləşməsinə səbəb olub. Ayaqqabı təmizləməkdən sandviç satmaq və ofisiantlığa qədər gördüyü işlərdə bir çox insanla ünsiyyətdə olub, onların zəif nöqtələrini tutaraq, onlarla necə rəftar edəcəyi təqdirdə daha çox bəxşiş qoparacağını öyrənib.

Əvəllər də çox sevdiyi "Kiçiyin Cənnəti"ndə iş tapmaq Malkolma cənnətin yeddinci qatının ən yüksək dərəcəsinə çatmaq kimi gəlmişdi. Bura adət edən məşhur insanlar və böyük dələduz şəbəkələrinin başçıları Malkolmun diqqətini və heyranlığını getdikcə artan şəkildə cəlb etməyə başlamışdılar. İşə vaxtından bir saat tez gedirdi və özündən qabaqki ofisiantın görməli olduğu işləri könüllü etməyə başlayırdı. O ofisiant da bunun əvəzində öz təcrübələrini Malkolma öyrədirdi. Malkolm təkcə aşpaz, ofisiant və barmen yoldaşlarından deyil, eyni zamanda müştərilərdən də çox şey öyrənirdi. Bir həftə keçməmiş özünü həm orada işləyənlərə, həm də müştərilərə qəbul etdirmişdi.

"Kiçiyin Cənnəti"ndə ofisiantlıq etdiyi dövr Malkolmun ən dərin öyrənmə dövrlərindən biri olub. Onun sənətçilər, dələduzlar, banda rəisləri və fahişələrlə ilk ciddi tanışlığı və şəxsi dostluq qurması bu dövrdə reallaşmış. Eyni zamanda mülki və rəsmi geyimli polislər haqqında bir çox məlumatlar əldə edib. Malkolm bu dövrdə qazandıqlarını lotereya və narkotikə yatırmağa başlamışdı. Bostonlu Sofiya onu görmək üçün Nyu Yorka tez-tez gəlməyə davam edir.

Bir gün yeməxanaya özünə məzuniyyətə çıxmış əsgər görkəmi verərək mülki geyimli bir polis gəlir. Malkolm ona pozğunluq edəcək qadın tapmaqda kömək etməyi təklif etdikdə polislə sözləri çəpləşir. Polis onu tutmaq üçün ax-

tarır və işlədiyi yeməxananı da bağlamaq istəyir. Həmin vaxt ikinci Dünya müharibəsində olan Amerika hökuməti əsgərlərin əxlaqını qorumaq üçün çox sərt tədbirlər görməkdə idi. Malkolmun etdiyi hərəkət polisin gözündə yeməxananın bağlanması üçün kifayət edəcək səbəb idi. Lakin Malkolm daha əvvəl polisdə heç bir cinayət qeydinin olmaması və onun əsgər rolundakı mülki geyimli polisə etdiyi yaxşılıq əvəzində polis tərəfindən ona təklif edilən bəxşişi almadığına görə azad edilir. Amma bu onun "Kiçiyin Cənnəti"ndəki işindən çıxarılmasına səbəb olur.

İşsiz və pulsuz qalan Malkolm qadın ticarəti ilə məşğul olan Semmi adlı bir dostu kömək edir. Semmi ona cinayət aləmində görə biləcəyi işləri bir-bir başa salır: Qadın satmaq, narkotik satmaq və ya qanunsuz lotereya oynatmaq. Bunların içərisində Malkolmun ağına batanı və az sərmayə ilə çox əziyyət çəkmədən dərhal pul qazana biləcəyi iş narkotik satmaq olur. Semmi ona sərmayə etməsi üçün iyirmi dollar borc verir və tanıdığı bir marixuana topdan satıcısının yanına göndərir. Axşam Semminin yanına qayıdan Malkolm Semmiyə iyirmi dollarını qaytarır və əgər istəyirsə, ona borc pul verə biləcəyini deyir. O, Semmidən pulu aldıqdan sonra dərhal topdan satıcının yanına getmiş, daha sonra oradan aldığı marixuananı musiqiçi dostlarına sata-raq çox gəlir əldə etmişdi. O dövrdə yoldaşları Malkolmu "Çılgın qırmızı" adlandırırdılar.

Narkotik satmaq işini inkişaf etdirən Malkolm gündə əlli-altmış dollar qazanmağa başlayır. Bu pul hələ on yeddi yaşında olan bir zənci üçün çox yüksək miqdar idi. Çox pul qazanmaq ona saxta azadlıq hissi verir. Nəhayət, özünü

azad və qanunsuz iş görən, çoxdan bəri heyranlıq hiss etdiyi digər dostları ilə bərabər iş görməyə başlayır. Bu dövrdə Malkolm filmə tamaşa etməyə hədsiz dərəcədə maraq göstərir. Nyu York şəhərindəki kinoteatrları gəzərək bəzən bir gündə beş filmə tamaşa edir. Daha sonra marixuana satmağa başlayır. Marixuana satdığı insanlar ümumilikdə öz yoldaşları idi. Satışdan sonra özü də onlarla oturaraq marixuana çəkməyə başlayır və hətta müştərilərdən daha artıq marixuana istifadə edirdi. Belə bir sürətli həyat yaşayan Malkolm yatmağa belə çətinliklə vaxt tapırdı.

Narkotik satışından bir qədər pul qazanan Malkolm Bostona qısamüddətli səfər edir. Orada bacısı Ella, dostu Şorti və Sofiya ilə görüşür. Şorti əsgərliyə getməmək cəhdində uğurlu olmuş və əlillik arayışı almışdı. Şorti ona Sofiya ilə çox görüşməməsini, çünki polislərin ağıdərili qadınlarla gəzən qaraları müharibəni bəhanə edərək həbs etmək üçün tələ qurduqlarını deyərək xəbərdarlıq edir.

Bostondan Nyu Yorka qayıdan Malkolm narkotik ticarəti etməsindən xəbər tutan polisin təqibinə məruz qalır. Artıq daha çox diqqətli olmalı idi. Buna görə də qazandığı pulun miqdarı getdikcə azalmağa başlayır. Semminin tövsiyəsi ilə alver etdiyi yeri dəyişir, lakin bu da kifayət etmir. Yenidən Semminin tövsiyəsi ilə bir müddət gözə görünməmək və izini itirmək üçün şəhərdən kənara qastrola çıxan musiqçilərin ardınca düşərək onların getdiyi yerlərə gedir və oralarda onlara narkotik satmağa başlayır. Bu, heç kəsin ağlına gəlməyən bir metod idi.

Malkolm bu dövrdə üç şeydən çox qorxduğunu deyirdi: İş, həbsxana və əsgərlik. Ruslarla ittifaq halında almanlara

və yaponlara qarşı döyüşən Amerika artan əsgər ehtiyacını təmin etmək üçün gəncləri silahlandırmaqda idi. Nəhayət, qorxduğu başına gəlir. O da əsgərliyə çağırılır. Malkolm əqli sağlamlığı pozulmuş roluna girməyə başlayır. Bu məqsədlə mülki polis olduğunu başa düşdüyü şəxslərin yanına gedərək uca səsle Yaponiya ordusuna qoşulmaq istədiyini elan edir. Onu müayinə edən psixiatra Cənubi Amerikaya gedərək orada qaraları təşkilatlandırıb ağırları öldürmək istədiyini deyir. Psixiatrın onun əsgərliyə yararlı olmadığına dair arayış verməsi ilə Malkolm əsgərlikdən xilas olur.

Narkotik satma işini davam etdirə bilməyəcəyini başa düşən Malkolm yaxın dostu Semmi ilə oğurluq etməyə başlayır. Həmin vaxt qardaşı Reginald Nyu Yorka gəlir. Malkolm onu da qanunsuz işlər sahəsində yetişdirir və o da dələduzluqla həyatını təmin etməyə başlayır. Lakin Reginald özü on altı yaşında olduğu halda, təxminən otuz yaşında maddi vəziyyəti yaxşı olan qaradərili bir qadınla birlikdə yaşamağa başlayır və xərclərini ona ödətməyi təhlükəli və qanunsuz işlər görməkdən üstün tutur. Malkolm oğurluq edərkən dəfələrlə həbs edilmə və ölüm təhlükəsi ilə üzləşir. Nəhayət, Semmi ilə bir oğurluq əsnasında ətrafdakılar tərəfindən görüldüyündən polis onların fotorobotunu çıxarır. Bundan sonra həbs edilmə təhlükəsinə görə oğurluğu tərk edərək başqa qanunsuz işlər görmək məcburiyyətində qalırlar.

Narkotik alveri və oğurluq yolları üzünə bağlanan Malkolm üçün iki yol qalıb: Qadın alveri və qanunsuz lotereya qumarı. Malkolm bunları da edir. Həmin ərəfədə cinayət aləminin vəhşət və amansızlığını şəxsən yaşayaraq daha yaxşı öyrənir. Bir gün qumar dünyasının böyük patronla-

rından biri ilə problem yaşayır. Çünki Malkolm lotereyada udan nömrələri yanlış bildirərək onu aldatmışdı və belə bir şey cinayət aləmində əsla bağışlana bilməzdi. Qumar patronu üçün aldadılmaq və aldatmağı cəzasız qoyaraq qəbul etmək cinayət aləmində hakimiyyətinin sonu demək idi. Malkolm ya patronunu aldadaraq qazandığı pulu ödəyəcək, ya da öldürüləcəkdi. Məsələ pul məsələsi deyildi, cinayət aləmindəki ad və şərəf məsələsidir. Adını qorumaq üçün pulu ödəməyən Malkolmun həyatı təhlükəyə düşür. Ad və şərəfini qorumaq istəyən qumar başçısı üçün isə yeganə yol onu öldürmək idi. Malkolm dara düşmüşdü və ölümədən başqa çıxış yolu görünmürdü. Cinayət aləminin iki adamından biri qalib gələcəkdi, digəri isə məğlubiyyəti qəbul edəcək. İki tərəfdən heç biri məğlubiyyəti qəbul etmədiyinə görə ortada yalnız bir variant qalırdı: Birinin öldürülməsi. Öldürülən də böyük ehtimalla qumar başçısı deyil, daha gənc və zəif olan Malkolm olacaqdı.

Qorxusunu boğa bilmək üçün tez-tez kokain qəbul edən Malkolm bir də nə görsə yaxşıdır: Bostondan olan dostu Şorti yanındadır. Semmi onun düşdüyü çıxılmaz vəziyyəti telefonla Şortiyə xəbər verib və gəlib onu Nyu Yorkdan qaçıraraq qurtarmasını tapşırıb. Bunu eşidən Şorti borca götürülmüş bir maşınla sürətlə Bostondan Nyu Yorka gəlib. Malkolm xırda-xuruş nəyi varsa toplayaraq Şortinin maşını ilə sürətli bir şəkildə Nyu Yorku tərk edir.

Yenidən Boston: Banda başçılığı

Nyu Yorkdan canını zorla xilas edərək yenidən Boston qayıdan Malkolm yaxın dostu musiqiçi Şorti ilə birlikdə

qalmağa başlayır. Bacısı Ella az qala onu tanıya bilmir. Malkolm tam bir ateist olub və heç bir əxlaqi qanun tanı-mırdı. Polis tərəfindən həbs edilmədən işi bacara bilmək şərti ilə kələk gəlməyin və başqalarını aldatmağın normal bir iş olduğuna inanırdı. Hər cür fırıl-dağı azad hesab edir-di. Qadınlar haqqında da çox pis və mənfi düşüncələrə malik idi. Onun gözündə qadın alınıb-satılacaq maldan başqa bir şey deyildi. Harlemdə yaşayarkən rastlaşdığı qa-dınlara görə "heç bir qadına güvənmək olmaz" düşüncəsi beynində ciddi yer tutmuşdu. Davamlı surətdə narkotik istifadə edirdi. Öz pulu olmayanda ağdərili qadın Sofiya-dan pul alaraq bahalı narkotik aludəçiliyinə davam edirdi. Onu marixuanaya qurşandırmış Şorti belə, onun ifrat ma-rixuana istifadəsindən donub qalmışdı. Malkolm əlinə im-kan düşdükdə kokain də qəbul edirdi. Üstəlik gündə dörd qutu siqaret çəkirdi.

Nyu Yorkdan qayıtdıqdan sonra uzun müddət yatan Malkolm özünə gəlməyə başlayır. Onun Nyu Yorkda et-diklərinin səsi Bostondakı cinayət aləmində də eşidilir. Bu-na görə Bostonda qumarxana və qanunsuz işlər aləminə girməsi çox asan olur. Gözünü qırpmadan təhlükəli işlərə girişə bilməsi və hər növ çılğınlığı etməyə hazır olması onu qorxulan və hörmət edilən bir şəxsiyyət halına gətirir. Ya-nında bir neçə silah gəzdirirdi.

Malkolm Sofiyanı daim təhqir edir, hətta döyürdü. Hər dəfə onu tərk edəcəyini deyərək ayrılan Sofiya yenidən geri qayıdırdı. Malkolm Sofiyanın pulu ilə yaşayır və hər dəfə tələblərini getdikcə artırırdı.

Nəhayət, özünə bir gəlir qaynağı tapmağa qərar verir. Qaraların görə biləcəyi işlər məhdud idi. Bu işlərin böyük

əksəriyyəti də cinayət aləmindəki qanunsuz işlər idi. Lakin qaralar arasında bu işlərin qanuna zidd olmasının bir əhəmiyyəti yox idi. Necə ki o dövrdə qanunsuz sayılan bu işlər daha sonra qanuni sayılmışdı. Bir müddət qadağan edilən içki daha sonra azad buraxılmışdı. Eyni zamanda bir müddət qadağan edilən mərc oyunları daha sonra sərbəst hala gəlmişdi. Bu işlər qadağan olan vaxt qaralar onları öz peşələrinə çevirmişdilər. Lakin qadağa götürüldükdən sonra ağdərilər tərəfindən sürətlə ələ keçirilən bu sahələrdə qaralar özlərinə yer tapa bilməmişdilər.

Dolayısı ilə Malkolmun və bir çox zəncinin cinayət aləminə girməsi və qanunsuz işlərə qurşanması təkcə onların əxlaqi pozuqluğu ilə əlaqələndirilə bilməz. Onların yaşadıkları ictimai quruluşun bütün qanuni yolları bağlayaraq hiss etdirmədən onları bu yola sürüklədiyini də görmək lazımdır. Günahsızlar bilərək və ya bilməyərək cinayət etməyə dəstək olmasalar, cinayət çox vaxt ortaya çıxa bilməz. Başqa ifadə ilə, günahsızlar potensial bir çox cinayətin hələ işlənmədən tədbir görərək qarşısını alma imkanına malikdirlər. Lakin günahsızlar o tədbirləri görməyərək cinayətin işlənməsinə imkan yaradırlar. Bu nöqteyi-nəzərdən bir cinayət işləndikdə laqeyd yanaşaraq cinayətə zəmin hazırlayan günahsızlar da ən azı cinayətkarlar qədər məsuliyyət daşıyırlar. Amerikada həbsxanaları dolduran minlərlə zəncinin vəziyyəti buna çox gözəl nümunədir. Həbsə düşən bu zəncilər qədər onları cinayətə sövq edən ictimai quruluş da məsuliyyət daşıyır.

Nəhayət, Malkolm bir oğurluq bandası qurur. Özü isə banda başçısı olur. Bandanın üzvləri Şorti və onun tövsiyə

etdiyi Rudi adlı bir dostu, Sofiya və Sofiyanın bacısından ibarətdi. Bostondakı lüks evlərdən oğurlanan mallar sadəcə Malkolmun əlaqə qurduğu bir vasitəçiyə ötürülürdü. Vasitəçi də malları topdan bir başqasına ötürürdü. Beləliklə, oğrular satıcılarla üz-üzə gəlmədiklərindən özlərini asayışda hiss edirdilər. Çünki oğurladıqları əşyaları birbaşa özləri satan oğruların çoxu malı satarkən sirrin üstünü açırdılar. Lakin vasitəçi oğruları, oğruların camaatı soyduğundan daha çox soymaqda idi.

Harvard meydanında bir ev tutularaq ambar və görüş yeri kimi istifadə edilirdi. Bu vaxt Malkolmun Sofiya ilə olan münasibəti bir yolla ərinin yaxın dostu tərəfindən öyrənilir və ərinə xəbər verilir. Bir ağdərili üçün həyat yoldaşının edə biləcəyi hər şey güzəştə qarşılanırdı, lakin bir qaradərili ilə onu aldatması bağışlanmaz günah idi. Sofiyanın əri Malkolmu öldürmək üçün onu axtarırdı.

Malkolm bu vaxt oğurluq yolu ilə əldə etdiyi bir saatı təmirçiyə verir. Saat çox qiymətli olduğuna görə oğurlandıqdan sonra saatın sahibi onun bütün xüsusiyyətlərini saatsazlara bildiribmiş. Malkolmdan saatı təmir etmək üçün alan təmirçi saatın oğurluq olduğunu başa düşən kimi polisə xəbər verir. Saatı almağa gələn Malkolm dükkanda gizlənmiş dedektivlər tərəfindən yaxalanır və həbs edilir. Malkolm üzərində silah olduğu halda özünü saxlayır, polislə qarşıdurmaya getmir, silahını polisə təslim edir. Malkolm bunu gələcəkdə Allahın bir lütfü kimi dəyərləndirəcəkdi. Qarşıdurmaya girəcəyi təqdirdə dərhal orada öldürüləcəyinin qəti olduğunu deyirdi.

Malkolm günahını qəbul edir. Bandanın digər üzvləri də yaxalanırlar. Qadınlar həbs edilmədən mühakimə edirlər.

Malkolm X

Şorti və Malkolm həbs edilərək mühakimə edirlər. Rudi isə qaçır.

Məhkəmə və dindirilmə müddəti hüququn qaralara qarşı necə mənfi münasibətlə istifadə edildiyini açıq-aydın göstərir. Qadınlara hadisəyə məcburən bulaşdıqlarına və onlara təzyiq göstərilərək bandaya üzv edildiklərinə dair kağızlar imzalatdırılır. Məhkəmədə qadınlar müdafiə olunma kürsüsündə əyləşdikləri halda, Malkolm və dostu ağzıbağlı dəmir qəfəsdə saxlanılırlar. Malkolm və Şortinin ən böyük günahı qanunda yazılı olmayan bir günahdır: Ağdərili qadınlarla münasibət qurmaq. Ağdərili insanın qadınını almaq, nə qədər qanunda yazılı olmasa da, bu bir qaradərili üçün onun malını almaqdan daha ağır bir günahdır. Buna görə də Malkolma və dostu Şortiyə əvvəllər polisdə o qədər də mühüm bir cinayət qeydləri olmadığı üçün normal şəraitdə bir neçə ili keçməyəcək bir cəza verilməli olduğu halda, səkkiz ildən on ilə qədər ağır cəza verilir. Yüksək məbləğdə pul ilə tutulmuş vəkillərin müdafiə etdiyi ağdərili qadınlar isə cinayəti qaradərili oğlan dostlarının üzərinə yıxıb onların məcburiyyəti ilə oğurluğa bulaşdıqlarını dediklərinə görə artıq cəza almadan azadlığa buraxılırlar; Sofiya altı ay yüngül cəza alır, bacısı isə dərhal azad edilir.

Bu hadisələr Malkolmun irq ayrı-seçkiliyinin nəticələrini acı bir şəkildə yaşayaraq öyrənməsinə səbəb olub. Bir insan bu şəraitdə ədalət və hüquq sisteminə necə güvənə bilər?! Malkolm sistemə tamamilə yadlaşmışdı.

Həbsxana: «Şeytan» kilid altında

Malkolm 1946-cı ildə silah gəzdirmə və oğurluq cinayəti ilə Çarlston Dövlət Həbsxanasında məhbus həyatı yaşa-

mağa başlayır. Həbsxanada onun ləqəbi “Şeytan” idi. İçərisində ayaqyolu və su olmayan kiçik bir hücrəyə salınmışdı. Hücrədə ehtiyacını ödəmək üçün bir vedrə vardı. Bu vedrə gündə yalnız bir dəfə boşaldılırdı. Vedrənin üzəri daim milçəklə dolu olurdu. Malkolm yeməklərini də həmin hücrədə yeyirdi.

Həbsə düşmək, əslində, Malkolmun həyatını xilas etmişdi. Əks təqdirdə polisin və ya digər qumarbaz və oğruların gülləsinə tuş gəlməsi ehtimalı böyük idi. Heç kəs olmasa da, Sofiyanın əri onu öldürə bilərdi.

Həbsə düşmək Malkolma durulma və sakit düşünmə imkanı verdi. Hələ iyirmi yaşında idi, soyğunçuluq və adam öldürməyi özünə peşə seçmiş cinayətkarların arasında idi. Həbsxanada bir insandan çox 22843 №-li məhkum kimi münasibət görürdü. Malkolm özünü bu kütlədən ayırmaq üçün aqlını işlətməli olduğunu başa düşürdü. Buna görə də özünü kitab oxumağa məşğul etdi. Eyni zamanda poçt yolu ilə ingilis dili dərsləri almağa başladı. Malkolm həmişə jarqonla danışdığına görə çox az söz bazasına malik idi. Buna görə də ingiliscə düzgün danışa bilməyi bir qədər çətin idi. Bu çatışmazlığın fərqinə varması onu ingilis dili dərsləri almağa sövq etmişdi. Malkolmun gələcəkdə geniş kütlələri alovlandıran təsirli bir natiq olmasında burada aldığı ingilis dili dərslərinin mühüm rolu olmuşdur.

Malkolm həbsə düşdükdən qısa müddət sonra qardaşı Filbertdən təsəlliverici bir məktub alır. Filbert məktubunda özünün və getdiyi kilsənin camaatının ona dua edəcəyi haqda yazır. Atasının keşiş olmasına və dindar bir ailədən olmasına baxmayaraq, Malkolm dinə tamamilə yadlaşmış-

Malkolm X

dı. Buna görə də Malkolm qardaşı Filbertə cavab olaraq yazdığı təhqirlə dolu məktubda kilsə camaatının dualarını istəmədiyini yazır.

Həmin vaxt Malkolm Massaçusets ştatındakı Norfolk şəhərində məhkumların islah edilməsi məqsədilə yeni təcrübə həbsxanası açıldığını eşidir. Hazırda olduğu Çarlston Dövlət Həbsxanası ilə müqayisədə orada imkanlar daha yaxşı idi. Malkolm qalan cəzasını Norfolk Həbsxanasında keçirmək üçün ərizə ardınca ərizə yazır. Nəhayət, tələbi qəbul edilir və Norfolkə köçürülür.

Norfolk Həbsxanası məhkumlara daha çox sərbəstlik verirdi. Lakin ən əsası Norfolk Həbsxanasının geniş kitabxanasının olması idi. Malkolm bu kitabxanadan istifadə edərək çox sayda kitab oxumuş və İslam da daxil olmaqla, bir çox dünya dini haqqında məlumat əldə etmişdi.

İslam Milləti: «Şeytan» hidayətə qovuşur!

Ailəsindən ikinci məktubu alır. Qardaşı Reginald ona yazdığı məktubda Elayca Məhəmmədin liderliyini qəbul edib müsəlman olacağı təqdirdə həbsxanadan xilas olacağını yazır. Malkolm bu fikri həbsdən çıxmasına yarayaçaq bir kələk hesab edərək ona maraq göstərir. Reginald məktubunda İslam dininin qaradərili insan üçün xristianlıqdan daha təbii bir din olduğunu yazır. Reginald ona özünü təmiz saxlamasını, donuz əti yeməməsini və siqaret çəkməməsini tövsiyə edir. Malkolm, əslində, heç bir dinə inanmır, lakin instinktiv olaraq qardaşını dinləməyə qərar verir. Həbsxananın yeməxanasında donuz əti verildiyi vaxt onu geri qaytarmağa başlayır. Beləliklə, həbsxanadakı

digər məhkumlardan onu fərqləndirəcək kiçik də olsa bir şey tapır. Ətrafındakı məhkumların, xüsusilə də ağların reaksiyalarını heyrət içində müşahidə etməyə başlayır.

Bir gün Reginald həbsxanaya ziyarətə gəlir. Danışığ əsnasında Malkolma belə deyir:

– Sən kim olduğunu bilmirsən! Sənin əsl soyadının nə olduğunu bilmirsən! Əsl ana dilini eşitsən, anlamazsan da!

Malkolm qardaşını diqqətlə dinləyir. Reginald ona dünyada şeytanlar olduğunu deyir. Şeytanlar ağdərili insanlardır. Malkolm həyatı boyu qarşılaşdığı ağları film lenti kimi gözünün qarşısına gətirir: Ailəsini dağıdan və anasını ruhi xəstəxanaya göndərən sosial xidmət məmurları, dülgərdən başqa bir şeyə yaramayacağını deyən ingilis dili müəllimi, onu hər fürsətdə “neqr” deyə çağıran ağlar və nəhayət, onu haqsız yerə on il həbsə məhkum edən hakim! Qardaşı haqlıdır.

Malkolm qardaşlarının bəzisinin də müsəlman olduğunu öyrəndikdə İslama marağı daha da artır. Digər qardaşı Filbert onu İslam Milləti lideri Elayca Məhəmmədə məktub yazmağa təşviq edir. Malkolm Elayca Məhəmmədə bir məktub yazır. Cavab olaraq Elayca Məhəmməd ona bir az xərclik və bir məktub göndərir. Məktub Malkolma özünü günahkar görməməsini, çünki ədalətli bir sistemdə heç kimin asanlıqla cinayət etməyəcəyini deyirdi. Elayca Məhəmməd “günahkar sən deyilsən, günahkar zorla səni günaha sövq edən ağdərili insan və onun qurduğu sistemdir.” – deyirdi.

Malkolm artıq yeni bir işıq kəşf etmişdi. İllər öncə tamamilə tərk etdiyi din və Tanrı inancı yenidən içində can-

lanmağa başlayır. Həyatına baxanda özünün çox böyük günahlar içində olduğunu görür. Günahlarının böyüklüyü onu peşmanlığa və həqiqəti ürəkdən qəbul etməsinə sövq edir.

Nəhayət, həbsxanada olarkən 1947-ci ildə məktub vasitəsi ilə tanış olduğu İslam Millətinin (Nation of İslam) lideri Elayca Məhəmmədin təlimini qəbul edərək müsəlman olur. İslam haqqında qardaşlarının ona göndərdikləri şeyləri oxuyaraq biliyini artırmağa çalışır.

Malkolm həbsxanayı bir məktəb kimi dəyərləndirir. Bir tərəfdən tək başına kitablar oxuyur, digər tərəfdən də həbsxanaya Harvard və Yel kimi tanınmış universitetlərdən gələrək dərslər keçən professorların dərslərini dinləyir. Eyni zamanda məktubla latın dili dərsləri alır. Ən çox maraq duyduğu sahə tarix və bioqrafiya kitablarıdır. Hannibal, İbn Suud, Marks, Lenin, Stalin, Hitler, Rommel, Qandi, Patrik Henri və Con Braun kimi bir çox tanınmış insanın həyatını oxuyur. H. C. Uells və Uill Dürantın tarix kitabları ilə yanaşı, Platon, Aristotel, Spinoza, Nitsşe və Şopenhauer kimi tanınmış filosofların əsərlərini oxuyur.

Malkolmun həbsxanada gördüyü mühüm işlərdən biri də debatdır. Həm həbsxanadakı digər məhkumlarla, həm də Harvard və Yel kimi ətrafdakı universitetlərdən gələn tələbələrlə debatlara qoşulur.

Altı il yarım çəkən məhkumluq həyatından sonra Malkolm 1952-ci ildə yaxşı davranışlarına görə həbsdən vaxtından qabaq çıxır və Miçiqaan ştatının Detroyt şəhərindəki qardaşlarının yanında məskunlaşmağa qərar verir. Malkolm artıq iyirmi yeddi yaşındadır. Ötən altı il yarım ərzində

dünya çox dəyişib. Bostondan Miçiqana gedən avtobusun pəncərəsindən ətrafa tamaşa edərkən çox şeyin altı il yarım bundan qabaq qoyub getdiyindən çox fərqli olduğunu görür: yeni maşınların, yolların, reklamların və daha bir çox şeyin.

Detroyt: Elayca Məhəmmədlə görüş

Malkolm həbsxanadan çıxdıqda mebel dükanında işləyən qardaşı Uilfredin yanında qalır. Malkolm da həmin yerdə işləməyə başlayır. Orada tədricən İslamı öyrənir. Uilfredin intizamlı həyatı vardı. Hər səhər erkən qalxır, dəstəməz alır və ibadət edirdi. Uilfredin xanımı və uşaqları da ibadətə qoşulurlar. Bu hal Malkolmda çox təsir buraxır.

Malkolm Detroytda 1 №-li məbədə üzv olur. Məbəddəki insanların səliqəli geyimləri, bir-birlərinə sevgi və hörmətlə davranmaları və ciddi münasibətləri onu çox cəlb edir. Vaiz Lamuel Həsənin danışığına hamı kimi Malkolm da diqqətlə qulaq asırdı.

Malkolm ətrafındakılardan camaatın sayının nə üçün az olduğunu soruşduqda ona bayırda işsiz-gücsüz gəzən qaradərililərin İslama maraq göstərmədikləri deyilir. Malkolm düşüncə və fəaliyyət adamıdır. O, bayırdakı qaradərili qardaşlarının əyləncə və içkilərini tərk edib tək-cə qapının açıq olduğuna görə İslam məbədinə gəlməyəcəklərini bilirdi. Ətrafdakı boş oturacaqlar onu hər gün daha artıq narahat etməyə başlayırdı, lakin qardaşı Filbert ona İslamı daha yaxşı öyrənənə qədər səbirli olmağı tövsiyə etmişdi.

1952-ci ildə bir tətil günü Detroytda on maşınlıq bir karvan yola çıxaraq Çikaqoya, hərəkatın lideri Elayca Mə-

həmmədi ziyarətə gedir. Malkolm da karvanda idi. Malkolm ilk dəfə Elayca Məhəmmədlə orada şəxsən tanış olur. Bu tanışlıq zamanı Malkolm Elayca Məhəmməddən son dərəcə təsirlənir. O günə qədər şəklini gördüyü qısa boylu, qəhvəyi dərilili, nazik və yumşaq səsli xilaskarı ilə görüşmək Malkolmun illərlə səbirsizliklə gözlədiyi an idi.

Malkolm İslam Milləti hərəkətinə üzv olduqda ona "X" (iks) soyadı verilir. Beləliklə, Malkolm Litl Malkolm X olur. İslam Milləti daxilindəki adətə tabe olaraq Litl soyadı Afrikadan kölə kimi Amerikaya gətirilən babalarının ağası olan bir ağdəriliyin soyadı olduğuna görə artıq onu istifadə etməyi rədd edirdi. Ad dəyişikliyi eyni zamanda şəxsiyyət dəyişikliyi mənasını ifadə edir. Bu baxımdan şəxsiyyətin fundamental prinsiplərindən birini təşkil edən mühüm bir mədəni simvolun dəyişilməsini göstərir.

X məchulu təmsil edir. Bir soyad kimi X itirilmiş, daha doğrusu, oğurlanmış və unutdurulmuş bir afrikalı müsəlman soyadının əvəzinə qoyulmuşdu.

Malkolm müvəffəqiyyət qazanan şagird olduğu qədər, həm də müvəffəqiyyətli müəllim və təşkilatçı idi. Həmin günə qədər pis işlərə sərf etdiyi qabiliyyətini bundan sonra yaxşı işlərə sərf edəcəkdi. Qısa müddətdə Malkolm İslam Milləti hərəkəti içərisində fərqlənməyə başlayır. Əvvəlcə, 1953-cü ildə ona köməkçi din adamı vəzifəsi verilir.

Daha sonra Bostona, orada yeni bir məbəddə açmaq üçün vaiz kimi göndərilir. Bostondakı köhnə dostları Malkolmu yeni şəxsiyyəti ilə gördükdə az qala şoka düşürlər. Malkolm əvvəlcə oradakı mövcud müsəlmanları toplayır və təşkilatlandırır. Sonra yeni tövbəkarlar tapılır. Qrup hər ötən

gün bir az da böyüyür. Beləliklə, Bostonda İslam Millətinin bir şöbəsi açılmış olur.

Daha sonra Malkolm Filadelfiyaya göndərilir. Orada da olduqca müvəffəqiyyət qazanır və İslam Milləti hərəkatının yeni şöbəsini açır. 12 №-li məbədin Filadelfiyada açılması sadəcə üç ay çəkir.

Yenidən Nyu York: 7 №-li məbəddə vaizlik

Elayca Məhəmməd 1954-cü ildə Malkolm X-i Nyu Yorkun Harlem bölgəsindəki 7 №-li məbəddə din xadimi təyin edir. Nyu York İslam Milləti hərəkatı üçün mühüm bazalardan biri idi. Harlemdə qərarlaşmaq İslam Millətinin tarixində mühüm mərhələlərdən birini təşkil edir.

Malkolm uğurunu Harlemdə də möhkəmlətdi. Həm küçədəkilərə, həm də təhsilli insanlara xitab etməyi bacarırdı. Danışarkən öz həyatından misallar çəkirdi. "Ağdərili insan haqqında nə danışdığımı bilərək söhbət edirəm. Çünki onunla çox yaxın münasibətdə olmuşam." – deyir və təcrübələrini bölüşürdü. Bundan əlavə, heyvanlar aləmindən misallar çəkərək düşüncələrinin beyinlərdə həkk olunmasına nail olurdu. Malkolmun oxuduğu təmsillərin bu sahədə ona çox faydalı olduğuna heç şübhə yoxdur. Bir də həbsxanada iştirak etdiyi debatları unutmamaq lazımdır. Malkolm orada öyrəndiyi mübahisə metodlarını həyatı boyu istifadə edib.

Malkolm əvvəllər narkotik satdığı və bir çox fırıldaqçılıqla məşğul olduğu Harlem küçələrində indi camaata belə xitab edirdi:

“Ağdərili insan qaradərili insanın əxlaqsız, pis və cahil qalmağını istəyir. Bu halda qaldığımız müddət ərzində ondan dilənməyə davam edəcəyik və o bizə nəzarət etməyi davam etdirəcək. Özümüz müstəqil şəkildə hərəkətə keçmədikcə əsla azadlıq, ədalət və bərabərlik qazanmayacağıq!”

Malkolm X 1954-cü ildə Harlemə gələndə bir neçə üzvü olan 7 №-li məbəd bir dükanda fəaliyyət göstərirdi. Mövcud üzvlər yeni üzv qazanmaq sahəsində çox da uğurlu deyildilər. Malkolm X 7 №-li məbədə yeni canlılıq gətirdi. Üzv sayı sürətlə çoxaldı.

Malkolm X qaradərili insanın psixologiyasını çox yaxşı bilirdi. Çünki həmin vaxt onların yaşadıkları ruhi vəziyyəti özü əvvəllər dərinlən yaşamışdı. Hətta bəzən jarqonla xitab edib zarafatlar edirdi: “Sənə bir insan kimi 99 xal verirəm, amma donuz əti yeməyi buraxsan, 100 xal verəcəyəm” – kimi zarafatlar edərək onların ürəklərini qazanmağa çalışırdı.

İslam Milləti hərəkətinə qarşı ən böyük müqavimət peşə və maaş sahibi olan orta sinif qaralardan gəlirdi. Firavan həyat sürən bu sinif ağları razı salaraq rahatlıqlarını davam etdirmək istəyirdilər, narahatlıqlarına səbəb olan pis zəncilərdən fərqli olduqlarını hər fürsətdə ağlara göstərərək onların gözlərinə girməyə çalışırdılar. İslam Milləti hərəkətinin ağları mavi gözlü şeytanlar adlandırması və onların hamısını düşmən elan etməsi rahatlıqlarına mane olacağı qorxusu ilə bu insanları narahat edirdi. Buna görə də İslam Millətinin çağırışını o qədər də cəlbedici görmürdülər.

Malkolm X isə səbirsizləniirdi. Bir dəfə ləng işləyən bir din xadimindən Elayca Məhəmmədə şikayət etdi. Elayca Məhəmməd isə “güvenə bilməyəcəyim bir yarış atım olmaqdansa, güvənəcəyim bir qatırımın olmasını daha üstün tuturam.” – cavabını verdi. Malkolm X təşkilatın inkişaf sürətinə çox əhəmiyyət verirdi.

Həmin illərdə İslam Milləti hərəkəti qaraların iqtisadi müstəqilliyinə önəm verməyə başladı. Məbədlərin yanında market və yeməxanalar açmağa başladılar. Müsəlmanlar buralardan alver etməyə təşviq edildilər.

1950-ci illərdə Amerika hökuməti İkinci Dünya müharibəsində müttəfiqi olan, lakin sonradan aralarının dəydiyi Sovet İttifaqının və kommunizmin ona təhlükə yaratdığını düşünürdü. Buna görə də bütün müxalif hərəkətlər təqib edilirdi. Təqib edilən hərəkətlərdən biri də İslam Milləti hərəkəti idi. Amerika gizli kəşfiyyat orqanı olan FBI Elayca Məhəmməd və Malkolm X haqqında davamlı olaraq məlumat toplayırdı və İslamın sürətlə yayılmasını diqqətlə izləyirdi.

Xüsusilə də yuxarıda qeyd etdiyimiz Conson Hinton hadisəsindən sonra müsəlmanlar polisin diqqətini cəlb etməyə başlamışdılar. O gündən sonra FBI qaradərili müsəlmanların qabaqcıllarını nəzarətdə saxlayırdı. Malkolm X də bunların arasında idi.

Müsəlmanların polisin diqqəti cəlb etməsinə səbəb olan amillər arasında qisas prinsipini qəbul etmələri mühüm rol oynayırdı. Müsəlmanlar xristianlığın “Bir yanağına vurana o biri yanağını çevir” prinsipini qəbul etmir, onlara hücum edəne qarşı müdafiə və eyni şəkildə cavab vermə haqqı-

Malkolm X

na malik olduqlarını deyirdilər. Malkolm X "Bizə hücum edən itləri öldürərik, kimin iti olur olsun, istər dövlətin iti olsun, istər dörd ayaqlı, istərsə də iki ayaqlı olsun" – deyirdi. Ağdərillilər qaraların belə reaksiya göstərməsinə öyrəşməmişdilər. Lakin Malkolm X onların oxşar bir vəziyyətlə qarşılaşacaqları təqdirdə daha sərt reaksiya verəcəklərini xatırladırdı.

Müsəlmanların polisin diqqətini cəlb etməsinə səbəb olan başqa bir xüsusiyyət də Amerika ordusunda xidmət etməyi İslama uyğun olmaması səbəbi ilə rədd etmələri idi. Çünki Amerika ordusu müstəmləkəçiliyə və ağların mənfəətinə xidmət edirdi. Əsgərliyə aparılan qaralara ancaq aşağı rütbəli vəzifələr verilir. Qaralar əsgərlikdən qayıtdıqdan sonra da eyni ayrı-seçkiliyə məruz qalırdılar. Elayca Məhəmməd əsgərliyə getməyi rədd etdiyinə görə 1942-ci ildə altı ay həbsdə yatıb. Malkolm X əsgərliyə getməmişdi. Əsgərliyə getməməsi ilə gələcəkdə diqqəti cəlb edəcək başqa bir tanınmış isim də məşhur boksçu Məhəmməd Əli olacaqdır. Müsəlmanlar İkinci Dünya müharibəsi illərində Yaponiya tərəfdarı olmaqla ittiham olunmuşdular. Sonrakı dövrdə isə kommunist olmalarından şübhələnmişdi. Lakin müsəlmanlar israrla əsgərliyə getməmələrinin siyasi səbəblərdən deyil, dini inanclarından qaynaqlandığını müdafiə etdilər və nəticədə bunu elitər təbəqəyə qəbul etdirməyi bacardılar.

Xüsusilə İkinci Dünya müharibəsi illərində əsgərliyə getməmək ittihamı ilə başda hərəkətin lideri Elayca Məhəmməd olmaqla, bir çox kişi üzvün həbs edilməsi ilə qadın üzvlər aktiv rol oynamağa başladılar. Elayca Məhəmmədin

xanımı Klara Bacı bunların ən irəlində olanları arasında idi. Klara Bacı həbsdəki həyat yoldaşı ilə əlaqəni davam etdirərək hərəkatın mövcudluğunu təmin etməkdə mühüm rol oynamışdı. Xanımlar zibilliklərdən dəmir və kağız topla-yıb sataraq həm öz dolanışıqlarını təmin etməyə, həm də həbsxanadakı ərələrinə dəstək olmağa çalışdılar.

Betti X Bacı ilə evlənmə

Malkolm vaizlik etdiyi məbədlərdə qadınlarla münasibətlərində çox diqqətli olmuşdu. Həbsdən azad olduqdan sonra həyatını bir müddət subay halda davam etdirdi. Nəhayət, Betti Bacı adlı gənc bir xanım diqqətini cəlb etdi. Betti Bacı həm Nyu Yorkda tibb bacısı təhsili alır, həm də məktəbdən kənarda güzəranını təmin etmək üçün işləyirdi. Məktəb xərclərini ailəsinin köməyi ilə təmin edirdi. Lakin onun müsəlman olduğunu eşidən ailəsi xəbərdarlıq edərək ona İslamı tərk edib yenidən xristianlığa dönməyəcəyi təqdirdə məktəb xərclərinə etdikləri maddi dəstəyi davam etdirməyəcəklərini bildirir. İslamı tərk etməyi ağılından belə keçirməyəcək qədər səmimi müsəlman olan Betti Bacı dinini dəyişdirdiyinə görə əsəbiləşən ailəsinin maddi dəstəyi kəsməsinə görə çox çətinliklər çəkir.

Bununla yanaşı, Betti Bacı İslam Milləti hərəkatının fəaliyyətlərinə müəllimlik edərək dəstək olur. Bir vasitə ilə Çikaqoya dərs demək üçün gedir və orada hərəkatın lideri Elayca Məhəmmədlə tanış olma şərəfinə nail olur. Elayca Məhəmməd Malkolma onu bəyəndiyini və ona yaxşı bir həyat yoldaşı olacağını deyir. Malkolm X Betti Bacı ilə evlənmək barədə Elayca Məhəmmədin razılığını aldıqdan sonra ilk addımı atır.

Malkolm X

Malkolm 1958-ci ildə Betti Bacı ilə Miçiqanda, Lansinqdə evlənir və eyni ildə Attallah adlı bir qızları dünyaya gəlir. İkinci qızları Qubila 1960-cı ildə dünyaya gəlir. Malkolmun bu qızlarına verdiyi adlar maraqlı bir simvolizm daşıyır. Malkolmun üçüncü qızı İlyasa 1962-ci ildə, dördüncü qızı Qamila 1964-cü ildə anadan olub. Şəhid edildikdən sonra 1965-ci ilin payızında Malkolm X-in Mələk və Məleykə adlarında əkiz qızları dünyaya gəlib.

Son dərəcə ağıllı, uzaqqörən və güclü bir xarakterə sahib olan Betti Bacı işlərində Malkolmun ən böyük dəstəkçisi olub. Ailə hər növ dəbdəbədən uzaq, son dərəcə sadə bir həyat sürüb. Malkolm X İslam Milləti hərəkatına aid böyük miqdarda pullar əlindən keçdiyi halda, çox aşağı miqdarda maaş alıb və ona ayrılan sadə bir evdə yaşayıb. Bu şərtlər altında pul toplamaq imkanına malik olmayan ailə gələcəkdə İslam Milləti hərəkatı ilə yolları ayrılarkən beş qəpiksiz qalacaq və yaşadıkları evdən zorla çıxarılmaq istəniləcəkdə...

İslam Milləti hərəkatının təmsilçiliyi

1959-cu ildə Malkolm İslam Milləti hərəkatının birinci təmsilçisi və ən təsirli din adamı olur. Eyni zamanda qərarətililərə aid *Amsterdam News* qəzetindəki sütunda yazı yazaraq İslamı xalqa tanıتماğa çalışır. Daha sonra Elayca Məhəmməd *Amsterdam News* qəzetində yazmağa başladıqda Malkolm X özünün başqa bir qəzetdə yazı yazmasının daha münasib olduğunu düşünür və yenə də qərarətililərə aid *Los Angelese Herald Dispatch* qəzetində yazı yazmağa başlayır. Malkolmun yazıları daha çox İslam Milləti hərəkatının fəaliyyətlərini tanıتماq məqsədi güdür.

Bir müddətdən sonra Malkolm X İslam Milləti hərəkatının özünə aid bir qəzetinin olmasının zəruriliyini düşünməyə başladı. Bu məqsədlə *Muhammad Speaks* (Məhəmməd danışır) adlı bir qəzet çıxarılmğa başlandı. Qəzet beynəlmiləl və yerli xəbərlər verir, sağlamlıq, təhsil və tarix haqqında faydalı məlumatlar təqdim edirdi. Bundan əlavə, qəzetdə siyasi dəyişikliklər haqqında şərhlərin edildiyi köşə yazıları da yer alırdı.

İslam Milləti hərəkatı qaralar arasında sürətlə yayılırdı. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri qaraların irq ayrışikliyinə qarşı edilən reformların konkret bəhrələrini hələ müşahidə etməmələri idi. Bir çox şəhərlərdə qaradəriliələrin seçici siyahılarına yazılması və səsvermədən istifadə etməsinə irqçi ağdəriliələr tərəfindən təhdidlə mane olunurdu. Bir çox yaşayış məntəqəsində hələ də qara və ağdərili uşaqlar ayrı məktəblərdə oxuyurdular. Qaralar bərabərlik gözləməkdən usanmışdılar. Vəd edilən bərabərliyin heç bir şəkildə gəlib çıxması inteqrasiya düşüncəsi mövzusunda şübhə yaradırdı. Bu hal İslam Milləti hərəkatının ağılardan asılı olmayan müstəqil bir qaradərili cəmiyyət qurmaq fikrini qaradəriliələrin gözündə daha da cəlbedici hala gətirirdi.

Digər tərəfdən, İslam Milləti hərəkatı beynəlxalq aləmdə də diqqət çəkməyə başlamışdı. Xüsusilə də İslam dünyasında və Afrikada amerikalı qaradərili müsəlmanların meydana çıxması və onların lideri Elayca Məhəmməd və Malkolm X-in adları eşidilməyə başlamışdı. Bu prosesə maraq göstərənlər Malkolm X-i öz ölkələrinə dəvət edirdilər. Malkolm X İslam Milləti hərəkatının təmsilçisi olaraq Elayca

Məhəmməd tərəfindən Afrika və Orta Şərq ölkələrinə səfər edir, getdiyi yerlərdə və etdiyi çıxışlarda afroamerikalıların haqlarını müdafiə etmək üçün apardıqları mübarizələrdən danışdı.

İslam Milləti hərəkətini qaradərililərə cəlbədicə göstərən başqa bir mühüm cəhət də onun narkotikə qarşı apardığı mübarizənin təsirli olması idi. Çox böyük miqdarda dollarlar sərf edilərək tətbiq edilən başqa proqramlar uğursuz olduğu halda, İslam Milləti sadəcə bir metod tətbiq edərək uğurlu şəkildə yeni gələn üzvlərini narkotikdən xilas edirdi. Bu metod altı mərhələdən ibarət idi:

Birinci mərhələdə narkotik aludəçisinin problemin mövcudluğunu qəbul edərək özünün narkotik aludəçisi olduğunu etiraf etməsi lazım idi.

İkinci mərhələdə aludəçiyə İslam Milləti düşüncəsi nöqteyi-nəzərindən narkotikə nə üçün aludə olduğu belə öyrədilirdi: Amerikadakı irqçilik bütün qaradərililərə özlərindən utanma və alçaqlıq duyğusu aşılayır. Bunun ağrısını hiss edən qaradərililər problemi unuda bilmək üçün narkotik almaqda və nəhayət, asılı hala düşməkdədirlər. Dolayısıyla narkotik aludəçisinə özünün bir hiyləyə qurban getdiyini və öz iradəsi ilə deyil, bir sıra ictimai güclərin məcburi şəkildə sövq etməsi ilə çıxılmaz bir problemə düşdüyü qəbul etdirilir.

Üçüncü mərhələdə narkotik aludəçisi narkotikdən xilas olmağın mümkün olduğuna inandırılır. Çünki bir çox narkotik aludəçisi daha əvvəl dəfələrlə sınaqdan keçirdikləri halda, heç cür narkotikdən xilas olmağı bacarmadıqlarına görə ümitsizlik içində idilər.

Dördüncü mərhələdə aludəçi narkotikdən xilas olmaq gücü və iradəsinə malik olduğuna qətiyyətlə inandırılırdı.

Beşinci mərhələdə narkotik bir həmlədə tamamilə tərk edilir. Bu əməliyyat əvvəllər narkotik aludəçisi olduğu halda, narkotiki tərk edib İslam Milləti içərisində hörmətli yer qazanmış üzvlərin köməyi ilə həyata keçirilir.

Altıncı mərhələdə narkotiki hələ yeni tərk etmiş aludəçiyə başqa aludəçilərə narkotikdən xilas olma mövzusunda kömək etmə vəzifəsi tapşırılır. Beləliklə, əvvəllər ciddi problemlər yaşadıkları bir mövzuda başqa insanlara kömək etmək onları daha güclü edəcəkdi.

İslam Milləti hərəkətinin nailiyyətləri bir tərəfdən Amerika gizli polis təşkilatı FBI-ın, digər tərəfdən isə qəzet, jurnal və televiziya kanallarının diqqətini cəlb edir. Bir gün Luis Lamaks adlı qaradərili bir jurnalist İslam Milləti hərəkəti haqqında ağdərili televiziya aparıcısı Mayk Uolles tərəfindən çəkiliş aparmaq məqsədilə Malkolm X-ə müraciət edir. Malkolm məsələ barədə Elayca Məhəmmədlə məşvərət edir və nəticədə bir sıra problemlərin olmasına baxmayaraq, belə bir proqramın faydalı olacağı qənaətinə gəlinir və çəkilişlərə icazə verilir.

Mayk Uolles proqramı sensasialı hala gətirə bilmək üçün əlindən gələni edir. Nəhayət, 1959-cu ildə "Nifrət yaradan nifrət" adı altında proqram yayımlanır. Televiziya ekranlarından ağdəriliyələrin şeytan olduğuna inanan bir cəmiyyətin heyvətəməz görüntüləri bütün ölkəyə bomba kimi düşür. Ağ başörtükləri ilə örtülü və kişilərdən ayrı oturan qadınlar, əlbəyaxa idman növləri öyrənən cəmiyyət, Amerika tarixini məktəblərdə öyrədilən rəsmi tarix anlayışından

Malkolm X

fərqli şəkildə öyrənən uşaqlar ağdərilləri şoka salır. İslam Millətinə aid yeməxanalar və marketlər, oralarda insanların son dərəcədə incə münasibət görməsi və qaraların ağlardan müstəqil bir cəmiyyət qurma yolunda cəhdləri ətrafa şok dalğaları yayır.

Bu proqramdan sonra Amerikanın gündəmində yer tutan İslam Milləti hərəkatı media tərəfindən sual atəşinə tutulur. Bunların çoxuna cavab vermək vəzifəsi Malkolm X-ə aiddir. Həqiqətən də, müsəlmanlar ağlara nifrət edirdilər? Gənclər ağlara nifrət edəcək şəkildə tərbiyə edirlər? Hərəkatın təhlükəsizlik qanadı olan İslamın Meyvəsi (Fruit of İslam-FOI) qrupu, həqiqətən də, ağdərillərə qarşı döyüşməyə hazırlaşır? Elayca Məhəmməd və Malkolm X irqçidirmi? Həqiqətən də qaralar ağlardan ayrılmaq istəyirlərmi? Elə isə bunu həyata keçirməyi necə planlaşdırır?

“Nifrət yaradan nifrət” proqramı ağdərillərin ürəyinə qorxu salır. Onsuz da əvvəlcədən də qaradərili qulların bir gün ayağa qalxıb ağdərili ağalarını öldürəcəklərinə dair dərin bir qorxu ağların beynində yer etmişdi. Necə ki 1831-ci ildə Nat Turnerin başçılığı ilə Virciniyada ayağa qalxan qullar altmış ağdərili öldürdükdə bütün Cənubi Amerika təşvişə düşmüşdü. Bir qrup ağdərili şok və qorxu ifadə etdiyi halda, bəziləri, azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, qaralar da daxil olmaqla, hamının insan haqlarına və bərabərliyə haqqı olduğunu dilə gətirirdilər.

Amerikalılar şiddətdən uzaq bir şəkildə demokratik yollarla aparılan sivil haqlar hərəkatı ilə tanış idilər, lakin bu dəfə fərqli bir proseslə üz-üzə idilər. Bütün bu məsələlərdə ictimai rəyi işıqlandırmaq və medianın suallarına cavab

vermək İslam Milləti hərəkatının təmsilçisi Malkolm X-in vəzifəsi idi.

İslam Milləti hərəkatı separatçı, mübariz və kompromisdən uzaq radikal bir mövqe əks etdirirdi. Hərəkat bu mövqeyinə görə qısa müddətdə qaralardan və ağlardan bir çox düşmən qazandı. Mübariz mövqe təkcə irqçi ağdərilləri deyil, eyni zamanda ağlarla yaxşı münasibəti olub firavan yaşayan orta sinif qaraları da narahat edirdi. Ən əsası isə İslam Millətinin ABŞ-ın Cənub ştatlarında güclü bir lider olan Martin Lüter Kinqin rəhbərliyi ilə hərəkat edən Sivil Haqlar hərəkatı ilə aralarında olan siyasi baxış və strateji fərqlilikləri idi. Martin Lüterin qəbul etdiyi sivil haqlar hərəkatı demokratik yollarla addım ataraq güc tətbiqinə gerek duymadan səbirli bir metodla bir gün qaradərillərin Amerika cəmiyyətinə mütləq qəbul ediləcəyini müdafiə edirdi. Bu mövqe şiddət, gərginlik və mübarizə istəməyən qaradərili kütləyə Malkolm X-in *"lazım olan hər yolla və dərhal; azadlıq və bərabərlik"* tələbindən daha xoş görünürdü. Lakin gənclər Malkolm X-in mesajını daha cəlbedici hesab edirdilər.

1960-cı ildə Fidel Kastro Birləşmiş Millətlər Təşkilatında çıxış etmək məqsədilə Nyu Yorka gəlir. Əvvəlcədən planlaşdırdığı kimi, Nyu Yorkun tanınmış otellərindən birinə gedir. Lakin onu kommunist və ABŞ-a qarşı olan bir şəxs olduğuna görə alçaldıcı bir münasibətlə qarşılayan və bir dövlət başçısına lazımi hörməti göstərməyən otel işçilərinə əsəbiləşən Kastro Harlemdəki məşhur Hotel Teresada qalmağa qərar verir və yanındakılarla oraya gəlir. Kastronun orada görüşdüyü insanlardan biri də Malkolm X olur. Bu

Malkolm X

görüş Amerika hökumətinin diqqətini cəlb edir. Görüşün mahiyyəti bir yana, baş tutması belə, çox mühüm bir məna kəsb etməkdədir. Ağdərili irqçilər üçün bu qəbuledilməz bir haldır. Bu görüşdən sonra FBI Malkolmu və müsəlmanları daha sıx nəzarətdə saxlamağa başlayır.

Çıxarılan bir çox gözəl qanuna və edilən bir çox gözəl danışığa baxmayaraq, ağlar və qaralar arasındakı gərginlik davam edir. Buna görə qaradərillərin haqlarını müdafiə edən təşkilatlar bir yerə toplaşaraq Vaşinqtonda böyük bir yürüş həyata keçirməyə qərar verirlər. Bundan xəbər tutan Amerika hökuməti əvvəlcə yürüşü tamamilə ləğv etdirməyi sınaqdan keçirir. Lakin prezident Kenedinin müşavirləri irqlər arasında getdikcə artan gərginliyi azaldacaq bir hərəkata ehtiyac duyulduğu üçün yürüşün ləğv edilməsinin münasib olmayacağını, bunun əvəzinə, mülayim liderlərin rəhbərliyi altında həyata keçməsinə çalışmasını tövsiyə edirlər. ABŞ hökuməti yürüşün Martin Lüter Kinq kimi şiddətə qarşı mülayim qaradərili liderlərin rəhbərliyi altına keçməsi üçün səy göstərir və bu sahədə bəzi qaradərili liderləri öz tərəfinə cəlb edərək uğur qazanır. Malkolm yürüşün lider heyətinin hökumət tərəfindən satın alındığını elan edir və nəticədə bir dəyişiklik gətirməyəcəyini iddia edir.

1963-cü ildə yarım milyondan artıq qara və ağdərili sivil haqlar müdafiəçisi Vaşinqtona yürüş edir. Bütün danışqlar və afişalar senzuradan keçirilərək şiddət tərəfdarı olanlar sıradan çıxarılır. Bu yürüşün sonunda Martin Lüter Kinq məşhur "Bir yuxu görürəm" (I have a dream) çıxışını etmişdir.

Malkolm X bu yürüşə sadəcə müşahidəçi kimi qoşulur və sonda etdiyi dəyərləndirmədə bu kimi yürüş və nü-

mayışlərin qaradərilləri heç bir yerə çatdırmayacağı barədəki qənaətini təkrar edir. Necə ki bir neçə həftə sonra Birmingemdə qaradərillərin getdiyi bəbtist bir kilsə, uşaqlar içəridə dərs oxuyarkən irqçi ağdərillər tərəfindən bombalanır. Dörd qaradərili uşaq ölür. Eyni vaxtda şəhərin başqa bir yerində 13 yaşlı qaradərili bir uşaq gənc bir ağdərili irqçi tərəfindən vurularaq öldürülür.

Baş verənlər Malkolm X-in nə qədər haqlı olduğunu göstərib. Tərəfdarları Martin Lüter Kinqə kilsələri bombalanıb uşaqları öldürüldüyü halda nə vaxta kimi passiv bir metod izləməyə davam edəcəyini soruşmağa başlayırlar. Gənclər Malkolm X-in mesajına getdikcə daha artıq maraqlı duymağa başlayırlar.

Elayca Məhəmmədlə yolların ayrılması

Malkolm X Elayca Məhəmməddən daha yaxşı natiq və lider olduğunu geniş kütlələrin qarşısında sübut etmişdi. Elayca Məhəmməd bir çox insan üçün sadəcə divara asılan bir şəkildən ibarət idi. Onların üz-üzə gəldikləri əsas lider Malkolm X idi. Elayca Məhəmmədin istəyi vəfatından sonra yerinə oğullarından birinin keçməsi idi. Lakin kütlələrin gözündə Malkolmun sevgisi getdikcə artmaqda idi.

Digər tərəfdən, gənc Malkolmun alovlu və səbirsiz tərzindən fərqli olaraq yaşlı Elayca Məhəmməd daha ehtiyatlı və səbirli bir metod sərgiləyirdi. Mətbuat qarşısında və beynəlxalq aləmdə İslam Millətinin təmsilçilik vəzifəsini daşıyan Malkolm bu baxımdan bəzən lideri ilə ziddiyyət yaşayırdı.

Bundan əlavə, Malkolm İslam Millətinin dini inanclarının bir qisminin simvolik olduğuna inanır və bunu mətbuat

Malkolm X

qarşısında da deyirdi. Lakin Elayca Məhəmməd bunları inanılması zəruri olan həqiqətlər kimi təqdim edirdi. Məsələn, bütün ağdərillilərin şeytan olması iddiası bunlardan biri idi.

Digər tərəfdən, Malkolm ortağ məqsədə malik olan başqa təşkilatlarla müştərək fəaliyyət göstərməyin tərəfdarı idi, lakin Elayca Məhəmməd belə bir müştərək fəaliyyətə yaxın durmamaqda və müsəlmanların tək başına hərəkət etmələrini istəyirdi.

Düşüncə və metodla əlaqəli olan bu fərqliliklərlə yanaşı, 1962-ci ildə Malkolm sədaqətlə bağlı olduğu lideri Elayca Məhəmməd haqqında narahatedici bəzi dedi-qodular eşitməyə başlayır: Elayca gənc qadınlardan ibarət xüsusi katibələri ilə əlaqəyə girib və onlardan uşaqları olub! 1963-cü ildə Elayca Məhəmmədlə evində görüşərək vəziyyəti dəqiqləşdirməyə çalışır və qulağına çatan dedi-qoduların həqiqi olduğunu şəxsən Elayca Məhəmmədin özündən öyrənir.

Bir yandan Malkolmun Elayca Məhəmmədə olan etibarı sarsılarkən, digər tərəfdən də aralarında düşüncə və metod fərqlilikləri ortaya çıxmağa başlayır. Gənc Malkolm daha dinamik, güzəştisiz və geriye addım atmayan bir mövqe tutmasını istədiyi halda, qoca və xəstə Elayca daha kompromisçi bir mövqe tutmağın tərəfdarı idi.

1963-cü ildə Amerika Birləşmiş Ştatları prezidenti Con F. Kennedi bir sui-qəsdin qurbanı olur. Elayca Məhəmməd bütün təmsilçilərini ciddi surətdə xəbərdar edərək prezidentin öldürülməsi haqqında açıqlama verməmələrini əmr edir. Lakin Malkolm bu xəbərdarlığa qulaq asmır və mətbuata açıqlama verir. Con F. Kennedinin öldürülməsi

haqqında nə düşündüyünü soruşan jurnalistlərə bir misalla cavab verir: *"Siz səhər toyuqlarınızı bağçaya göndərəndə axşam qonşunun hininə, sonra yenidən sizin hininizə gələcək. Bəli, şeytan onu yenidən öz yanına apardı"*. Bundan çox əsəbiləşən Elayca Məhəmməd Malkolmun bundan sonra mətbuata açıqlama verməsinə qadağa qoyur. Daha sonra onun Harlemdəki İslam Məbədinə möizə etməsini də qadağan edir.

Lakin Malkolm ona verilən susma cəzasını Elayca Məhəmmədlə yollarının ayrılmasının bir əlaməti hesab edir. Nəhayət, 1964-cü ildə Nyu York Tayms qəzeti İslam Millətinin parçalanmaya məruz qaldığını yazır.

Bu üzücü və sarsıdıcı hadisədən sonra boks üzrə dünya çempionu Məhəmməd Əli (Kassius Kley) özünə çox yaxın hesab etdiyi Malkolm X-i ailəsi ilə birlikdə bir tətillik şəhəri olan Mayamidəki evinə dəvət edir. Bu, Malkolm X-in evlilikdən sonra ailəsi ilə etdiyi ilk tətillik olur. Malkolm X orada sürətlə inkişaf edən proseslər qarşısında yeni mövqe və strategiya qurmağa çalışır. Artıq İslam Milləti və Elayca Məhəmmədlə əlaqələr qopmaq nöqtəsində idi. Yeni bir başlanğıc şərt idi.

Yeni hərəkət və əhatəli münasibət

Həmin ildə Malkolm Harlemdə Müsəlman Məscidi (Muslim Mosque, Inc.) adlı yeni təşkilat qurur və onu izləyənlərlə birlikdə İslam Millətindən ayrılır.

Daha sonra Malkolm X o günə qədər həmişə əleyhinə danışdığı Martin Lüter Kinq ilə görüşür. Bu görüş Malkolmun qaralar arasındakı fikri, dini və siyasi ayrı-seçkilikləri aşma sahəsində atdığı çox ciddi bir addımdır. Martin Lüter

Malkolm X

Kinq bir xristian keşişi idi və qaraların mübarizəsini ABŞ daxilində olan bir problem kimi görürdü. Bundan fərqli olaraq, müsəlman və imam olan Malkolm qaraların problemi bir insanlıq problemi kimi görürdü. Martin Lüter Kinq qaralara edilən haqsızlıqların ABŞ daxilində sivil haqlar və ya vətəndaş haqları çərçivəsində həll edilə biləcəyinə inanırdı. Malkolm isə məsələyə millətlərarası insan haqları nöqtəyi-nəzərindən baxdığı üçün problemin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı vasitəsi ilə həll edilə biləcəyinə inanırdı.

İslam Millətindən ayrıldıqdan sonra Malkolmun yenidən təyin etdiyi mübarizəsini və düşüncəsini daha yaxşı anlamaq baxımından, öz haqlarını müdafiə edən qaradərili xristianlara dostcasına münasibət göstərməsi mühüm bir dəyişiklik nöqtəsidir. Malkolm İslam Millətinin təmsilçiliyini etdiyi dövrdə Martin Lüter Kinqə qarşı ən ağır tənqidləri edirdi. Lakin bu mərhələdə o, qaradərili xristianlara münasibətdə mövqeyini dəyişdirərək ittifaq axtarışına daxil olub. Bu səbəbdən Malkolm amerikalı qaradərili müsəlmanlarla qaradərili xristianlar arasında ortaq düşmən olan ağdərillilər tərəfindən tapdalanan haqlarını birlikdə qoruya bilmək üçün müştərək fəaliyyət göstərmə imkanlarını araşdırmağa başlayıb. Bu mövzuya aşağıda Malkolmun insan haqları anlayışını ətraflı şəkildə araşdırarkən yenidən qaydacağıq.

Həcc və ümumdünya

İslam qardaşlığının kəşfi

Malkolm X 1964-cü ildə Həccə gedir və tamamilə yeni bir baxış aspekti və ideal ilə Amerikaya qaydır. Bu yeni

baxış aspektinin prinsipial xüsusiyyəti ümumdünyəvilikdir. Malkolm artıq əvvəllər olduğu kimi, ağların şeytan olduğunu düşünür. İslamın irqlər arasında qardaşlığı təmin etdiyini şəxsən gören Malkolm şəxsiyyətin dəri rəngində deyil, inanc və düşüncədən asılı olduğunu həcdə şəxsən müşahidə edərək öyrənib. Bu yenilik Malkolmun adında da özünü büruzə verir: Malkolm X, əl-Hacc Malik əl-Şabaz (Hacı Malik Şabaz) olur.

Malkolm X-in həyatındakı nəticələri etibarı ilə, bəlkə də, ən təsirli hadisə həcc olub. Onun həccə getməsində İslamın fundamental əsaslarından olan bir ibadəti yerinə yetirmə niyyəti ilə yanaşı, iki mühüm səbəb də rol oynayıb. Ən mühüm səbəb Malkolmun dünyada yaşayan müsəlmanların əksəriyyəti tərəfindən əməl edilən düzgün İslam anlayışı ilə maraqlanmasıdır. Amerikada verdiyi konfransları dinləyənlər arasında İslam dünyasından orada təhsil almaq üçün gələn gənclər var idi. Bu gənclər ona həmişə düşüncələrinin çoxu ilə razılaştıqlarını, lakin onun İslam ölkələrinə gedib oradakı alimlərdən bir az təhsil almalı olduğunu tövsiyə edirdilər. Bu gənc tələbələr Malkolma İslam dünyasındakı alimlərdən təhsil alacağı təqdirdə, danışdıqlarının tamamilə doğru və həqiqi İslamı təmsil edə biləcəyini dəfələrlə demişdilər. Malkolm X bu kimi xəbərdarlıq və tövsiyələri o günə qədər Elayca Məhəmmədə olan tam bağlılığı və inamına görə qulaqardı etmişdi. Lakin Elayca Məhəmməddən ayrıldıqdan sonra bu xəbərdarlıqların mühüm ola biləcəyini düşünməyə başlamışdı.

Malkolm X İslam Milləti hərəkətindən ayrılmazdan qabaq hərəkətin təqdim etdiyi özünəməxsus islam anlayışı

Malkolm X

ilə dünyada məşhur olan islam anlayışı arasındakı uçurum haqqında Elayca Məhəmmədin oğlu və gələcək xələfi Uolles Məhəmməd (gələcəkdə Varis əd-Din Məhəmməd olaraq dəyişəcək) ilə söhbət edir. Söhbətdə Uolles Məhəmməd ona edilməsi lazım olan işin İslam Millətinin mövcud inanclarını tərk edib həqiqi İslama bağlanmaq olduğunu deyir. Elayca Məhəmmədin oğulları arasında Malkolm X-in ən çox istədiyi və dəyər verdiyi oğlu Uolles Məhəmməd idi. Buna görə də onun düşüncəsinə çox hörmət bəsləyirdi. Malkolm X-in həqiqi İslamla Amerika arasında körpü olması barədə arzusunda Uolles Məhəmmədin tövsiyəsi mühüm rol oynayıb.

Malkolm X-i həccə getməyə sövq edən ikinci mühüm səbəb də Amerikadakı qaradərili müsəlmanların dünyadakı digər müsəlman qardaşları ilə bütövləşməsi və apardıqları insan haqları mübarizəsində onların dəstəyini qazanmaları düşüncəsi idi. Amerikalı qaradərili müsəlmanların ən mühüm çatışmazlığının dünyanın digər bölgələrində, xüsusən də Afrikada yaşayan müsəlmanlarla əlaqə qura bilməmələri olduğunu düşünən Malkolm X bir vasitə ilə bu çatışmazlığın aradan qaldırılmasını qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Malkolm X həcc səfərini bacısı Elladan aldığı borc pulla etmişdi.

İllərlə arxasınca minlərlə insanı aparan bir hərəkatın daxilində ikinci adam kimi vəzifə icra edən və dünya mətbuatında ən çox adı eşidilən qaradərili müsəlman lider olan Malkolm X nə yaşadığı evin sahibi idi, nə də bank hesabında həccə getməsinə kifayət edəcək qədər məbləğ

vardı. O bu kimi şəxsi və dünyəvi hesablar içində olmadan bütün vaxtını tam səmimiyyətlə mübarizəsinə sərf etmişdi.

Malkolm X həccə getmək üçün Nyu Yorkdan sakit şəkildə yola çıxır. Onun həccə getdiyini ailəsi və bir neçə yaxın dostundan başqa heç kim bilmir. Malkolm X Amerika hökumətinin həcc səfərinə son dəqiqədə mane olacağından narahat olduğu üçün belə bir tədbir alıb. Malkolm X Almaniyadan Misirə gedir; Qahirədə bir neçə gün qaldıqdan sonra Ciddəyə yola çıxır. Getdiyi hər yerdə amerikalı müsəlman olaraq camaatın diqqətini cəlb edir. Təyyarədə də eyni şey baş verir. Sərnişinlər arasında amerikalı müsəlman olduğunu eşidən pilot onu təyyarənin kabin qisminə dəvət edir. Qaradərili pilot Malkolm X-ə çox təsir edir. Çünki o, həyatında gördüyü ilk qaradərili pilotdur.

Ciddədə dünyanın hər tərəfindən həccə gəlmiş minlərlə insanın bir-birinə irq ayrı-seçkiliyi etmədən qardaşcasına münasibət göstərməsi Malkolmu son dərəcədə təsirləndirir. Beyinlərdə irq ayrı-seçkiliyinin olmadığı və insanlar arasındakı münasibətlərə təsir göstərmədiyi bir mühitdə olduğunu hiss edən Malkolm üçün bu fərqli bir duyğudur: Özünü, sanki, həbsdən yeni çıxmış kimi hiss edir. Bu onun yad olduğu və həyatında əvvəllər heç qarşılaşmadığı bir duyğu idi. Ətrafdakı insanlar arasında mavi gözlü və ağ dərilili bir çox şəxs vardı, lakin onların münasibətləri "ağdəriliçəsinə" deyil, insancasına idi.

Ciddədə onu qarşılayan və viza əməliyyatlarında kömək edən məmurun yardımı ilə Malkolm X həyatında ilk dəfə dəstəmaz alır və namaz qılır. Səudiyyəli məmur ona nə qədər kömək etməyə çalışsa da, Malkolm X diz çökməyi

Malkolm X

bacarmır. O, yerə otura bilmək üçün özünü çox məcbur etməli idi. Həyatlarını həmişə stulda oturaraq keçirən insanlar üçün yerə əyilmək, üstəlik diz çökmək böyük bir nailiyyətdir və bu barədə ciddi surətdə məşğul olmağı tələb edir. Malkolm X on ildən artıq özünü İslam Milləti kimi adlandıran və yüz minlərlə üzvü olan bir qrupun təmsilçiliyini etdiyi halda, namaz qıla bilmədiyinə görə olduqca heyfəsilənir və narahat olur. Lakin Allahın ona işarələr və köməkçilər göstərərək doğru yola və həqiqi İslama doğru səfər etdirdiyini düşünür və davamlı olaraq şükür edir.

Ehram, Kəbə, təvaf, Zənzəm suyu, Səfa və Mərvə arasındakı səy, Ərəfat meydanındakı dayanma, şeytan daşlama və hamısından əsası bunları həyata keçirən insanlar arasında qardaşlıq, fərqli irqələr arasındakı bərabərlik və birlik Malkolm X-in köhnə ideologiyasını, sanki, kökündən yıxır və yeni bir düşüncə inşa edir. İslam Milləti hərəkatının ideoloji təsiri nəticəsində ağların şeytan, yəni əsla islah olmayacaq şəkildə pis olduğu qənaətini ideologiyasının prinsipi qəbul edən Malkolm X həcdən sonra insanlar arasındakı qardaşlıq ideologiyasını müdafiə etməyə qərar verir. Mühüm olan hər hansı rəngə malik olmaq deyil, insan olmaqdır. Bu təcrübədən sonra Malkolm X üçün ağlardan insani bir münasibətə malik olanlarla birlikdə hərəkət etməsinin qarşısını alacaq bir maneə yox idi.

Malkolm X həcdə İslamın amerikalıların heç cür həll edə bilmədikləri irq ayrı-seçkiliyi problemini həll etdiyini görür. Ağ insanın bu həll yolundan nümunə götürməli olduğu qənaətinə gəlir. Əgər İslam irq problemini Afrikada və Asiyada həll edibsə, Amerika da həll edə bilər. Buna bir maneə yoxdur. Elə isə Amerika İslamdan bu sahədə istifadə

etməlidir. Lakin bu mesaj Amerikaya necə eşitdiriləcək? Belə bir mesaj Amerikada ağlar və qaralar arasında necə qarşılanacaq?

Malkolm X həcdə məruz qaldığı fikri dəyişikliyindən bəhs edən bir çox məktub yazır. Bacısı Ellaya, xanımı Bettiyə və Harlemdə yeni qurulmuş Müsəlman Məscidinə (Muslim Mosque, Inc.) göndərdiyi məktublarda məruz qaldığı fikir inqilabından danışır. Məkkədən xanımına eynilə belə yazır: "İnanmayacaqsan, amma dəriləri ağdan daha ağ olan insanlarla eyni bardaqdan su içdim və eyni boşqabdan yemək yedim. Hamımız bir qardaş idik. Mən artıq irqçi bir müsəlman deyiləm. Həqiqi peyğəmbərimiz olan Hz. Məhəmməd irqçiliyi qadağan edib".

Məkkədən məktub

Lideri olduğu Müsəlman Məscidinə göndərdiyi məktubun eyni zamanda mətbuatda da yayılmasını istəyir. Onu sevgi və ya nifrətlə izləyənləri heyretə salan bu məktub bunları deyir:

"Hz. İbrahimin və Hz. Məhəmmədin, Müqəddəs Kitabda adı çəkilən bütün peyğəmbərlərin diyarı olan qədim müqəddəs şəhərdə bütün rənglərə və bütün irqlərə mənsub insanların arasında müşahidə edilən sarsılmaz, həqiqi qardaşlıq ruhunun bənzərini hələ görməmişəm. Keçən həftə hər rəngdən insanın mənə göstərdiyi cana yaxınlıq qarşısında sehlənmişdim, dilim tutulmuşdu sanki.

Müqəddəs şəhər olan Məkkəni ziyarət etməkdən hiss etdiyim xoşbəxtlik sonsuzdur. Məhəmməd adlı həcc rəhbərinin başçılığı ilə Kəbəni yeddi dəfə təvaf etdim. Zənzəm

quyusundan su içdim. Səfa və Mərvə təpələri arasında yeddi dəfə qaçaraq gedib-gəldim. Köhnə dövrlərdən qalan Mina şəhərində və Ərəfat dağında namaz qıldım.

Dünyanın hər yerindən gələn yüz minlərlə hacı var idi. Hər rəngdən insan var idi; mavi gözlü sarışınlardan afrikalı qaradəriliyə qədər. Lakin hamımız da birlik və qardaşlıq anlayışına bağlı qalaraq eyni ibadətləri etməklə bütünləşirdik, halbuki Amerikada gördüklərimizə baxıb ağlarla başqaları arasında heç vaxt qardaşlıq adlı bir şeyin olmayacağına inanırdıq.

Amerika İslamı tanımalıdır, çünki Amerikanı düşdüyü irq bəlasından köklü şəkildə xilas edə biləcək yeganə şey İslam dinidir. Müsəlman ölkələrə etdiyim səyahətlər əsnasında Amerika cəmiyyətində "ağ" olaraq damğalana biləcək şəxslərlə tanış oldum; danışdım, hətta onlarla eyni stol arxasında yemək yedim; lakin İslam dini sayəsində bu insanların başlarında "ağ" damğası qəbul edəcək heç bir düşüncə mövcud deyil. Müxtəlif rənglərə mənsub olan insanlar arasında səmimiyyət və həqiqi qardaşlığın bu forması ilə heç qarşılaşmamışdım; bir-birlərinin rənglərinə fikir belə vermirlər.

Məndən eşitdiyiniz bu sözlər qarşısında, bəlkə də, təəccüblənəcəksiniz. Lakin həcc əsnasında gördüklərim, qarşılaşdığlarım əvvəllər sahib olduğum düşüncə qəliblərinin bir çoxunu yenidən nizama salmağımı və əvvəllər davam etdirdiyim bir çox yanlışlıqları bir yana atmağımı zəruri edib. Mənim üçün bunlar o qədər də çətin olmadı. Qəti inancın mövcud olmasına baxmayaraq, həmişə həqiqətləri araşdıran və yeni biliklərin, yeni təcrübələrin ortaya qoy-

duğu həyat qanunlarını qəbul edən biri olmuşam. Həqiqət arxasınca qaçan ağıldan edəcəyi hər həmlədə müəyyən elastikliyi heç vaxt əldən buraxmaması gözlənər. Budur, mən bu elastikliyə qapılarımı sonuna qədər açıq saxlayan bir insanam.

İslam dünyasına gəlməyim on bir gün olur. O gündən bu günə gözləri mavidən mavi, saçları sarıdan sarı və dəriləri ağdan ağ olan müsəlman qardaşlarla eyni Tanrıya inandığımız üçün eyni boşqablardan yemək yeyirik, eyni bardaqlardan su içirik, eyni yataqlarda (yaxud eyni xalçalarda) yatırıq. Eyni zamanda "ağ" müsəlmanların sözlərində, davranışlarında, münasibətlərində Nigeriyadan, Sudandan, Qanadan gələn afrikalı qaradərili müsəlmanların göstərdikləri səmimiyyətin eynisini müşahidə edirəm.

Həqiqətən də, hamımız qardaş kimiyik, çünki bu insanların eyni Tanrıya yönələn inancları beyinlərindəki, davranışlarındakı və münasibətlərindəki bütün "ağdərili" imicləri silib atmışdır.

Buradan belə bir nəticəyə gəlirəm: Bir anlıq amerikalı ağların Tanrının təklyinə inandıqlarını təsəvvür edək, bu halda ağdərillilər, bəlkə də, insanın da təklyinə inanmağa başlayacaqlar. Bunun nəticəsi olaraq da öz ifadələri ilə, rəng "fərqlilikləri" üzündən başqalarını narahat etməyi, başqalarına mane olmağı, başqalarını yanlış meyarlarla dəyərləndirməyi tərk edəcəklər.

Qarşısızalınmaz bir xərcəng kimi Amerikanın başına bəla olan irqçilikdən, guya, usanmış amerikalı "xristian" ağların qəlbləri, əvvəlcədən sınanmış və belə bir ciddi problemdə uğuru qəti surətdə sübuta yetirilmiş bir həll qarşısında az

da olsa yumşalmalı idi. Amerika, bəlkə də, hələ iş işdən keçməmiş, qaçılmaz fəlakətdən təkə bu şəkildə xilas ola bilərdi. Almanıyanın başına gələnələr də eyni irqçilikdən gəlmişdi və Almanıyanın irqçiliyi öz başını yeməkdən başqa bir şeyə də yaramamışdı.

Müqəddəs şəhərdə keçirdiyim hər saat mənə Amerika-da qaralarla ağlar arasındakı çəkişmələrin iç üzünü daha yaxından tanımaq şansı verir. Amerikalı zəncilər bəslədikləri irqçi düşmənliklərə görə əsla qınanıla bilməzlər. Çünki bunların etdikləri, amerikalı ağdəriliyə dörd yüz ildir məqsədyönlü şəkildə apardıqları irqçiliyə qarşı reaksiyalarından ibarətdir. Lakin gələcəkdə Amerika intihar yolunu tutduqda təcrübələrimə əsaslanaraq qətiyyətlə inanıram ki, fakültələrdəki, ali məktəblərdəki gənc ağdərili nəsilər ağla qaranı daha yaxşı seçə biləcəklər və bir çoxu həqiqətin yolunu, müqəddəs olanın yolunu tapa biləcəklər; Amerikanın düşdüyü bu irqçilik bəlasını aşma bilməsi üçün yerdə qalan yeganə yol onsuz da budur.

Mən həyatımda heç vaxt belə etibar görməmişəm. Həyatımda heç vaxt özümü bundan təvazökar, bundan utancaq hiss etməmişəm. Bir amerikalı zənciyə bu qədər hörmət-izzət olunduğuna kim inana bilərdi? Bir neçə gün əvvəl Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bir diplomatu, bir səfir, kralların çox yaxın dostu, Amerikada, şübhəsiz, hər şeydən qabaq bir "ağdərili" kimi görünəcək bir şəxs, oteldəki öz dairəsini, öz yatağını mənə verdi. Bu şəxsin vasitəsilə bu müqəddəs şəhərin hakimi Kral Feysəl mənim Ciddədə olmağımdan xəbər tutdu. Dərhal ertəsi gün şəhər Kral Feysəlin oğlu şəxsən özü yanıma gəlib mənə şəfqətli ata-

sının arzusu və buyuruğu əsasında dövlət qonağı olaraq qəbul ediləcəyimi bildirdi.

Məni Həcc Qurumunun hüzuruna Protokol Nazirinin özü apardı. Məkkəni ziyarət edə biləcəyimə dair Zati aliləri Zeyh Məhəmməd Harkan öz dili ilə razılıq verdi. Bu möhtərəm şəxs mənə öz imzasını və öz keçmişini əhatə edən iki ədəd də kitab verdi, Amerikada İslamın yorulmaz bir müdafiəçisi olmağım üçün dua etdiyini dedi. Müqəddəs şəhərin hər yerini ürəyim istədiyi kimi gəzib görməyim üçün mənim xidmətimə bir maşın, bir sürücü və bir bələdçi verilmişdi. Hökumət tərəfindən mənim üçün getdiyim hər şəhərdə kondisionerli, xidmətçili dairələr ayrıldı. Mənə belə dərəcələr veriləcəyini xəyalımdan belə keçirməzdim, halbuki bu dərəcələr Amerikada olsa-olsa, bir krala verilər, bir zənciyə yox.

Həmd aləmlərin rəbbi olan Allaha məxsusdur.

Hörmətlə,

əl-Hacc Malik əl-Şabaz (Malkolm X)"

Malkolm X-dən

əl-Hacc Malik əl-Şabaza doğru

Malkolm X həyatındakı bu dərin dəyişilməni adında da əks etdirib. Məkkədən göndərdiyi məktublara əl-Hacc Malik əl-Şabaz şəklində imza edib. Malkolm X adını isə yalnız aşağı sətirdə mötərizə içərisində yazıb. Artıq "X" ilə təmsil edilən o itirilmiş, oğurlanmış və buna görə də məchul olan irs tapılıb. Malkolm əsrlər əvvəl ağdərili insan tərəfindən Afrikadan gəmilərlə Cənubi Amerikaya gətirilərkən babalarının itirdikləri dini indi sözün həqiqi mənasında tapıb.

Malkolm X

Həcc insanlara çox dərindən təsir edən bir ibadət olmasına baxmayaraq, çox az insan üzərində bu qədər dərin iz buraxmışdır. Malkolm X köhnə inanclarını, ideologiyasını və adını tərk edib yeni bir əqidə, ideologiya və ad qazanmışdı. Kral Feysəl də daxil olmaqla, ona qardaşcasına münasibət göstərən və dövlətin fəxri qonağı kimi qarşılayan insanlar onun ürəyini fəth etmişdilər.

Malkolm X-dəki bu dəyişilmə təkcə onun özü ilə məhdudlaşmayıb. Bir anda dalğa-dalğa Amerikaya yayılan xəbər İslam Milləti sırasındakı digər müsəlmanların da düzgün İslama maraq duymalarına səbəb olub. Malkolm X, beləliklə, Amerikanın düzgün İslam anlayışı ilə şərəflənməsinə vasitə olan bir körpü rolunu oynayıb.

Həcdən sonra Beyrut Amerika Universitetinə konfrans vermək üçün gedən Malkolm X daha sonra bəzi Afrika ölkələrini də gəzir və oralarda Amerikadakı qaradərililərin məruz qaldığı irq ayrı-seçkiliyindən danışır.

Nyu Yorkda JFK hava limanında onu qarşılayan jurnalist ordusu artıq yeni bir şəxsiyyətlə üz-üzə idi. Malkolm X artıq ağlara şeytan demir və onlarla irq ayrı-seçkiliyini aradan qaldırmaq üçün birgə fəaliyyətə hazır olduğunu elan edir. Ağdərili amerikalıların İslamdan öyrənməli şeyləri olduğunu, dünyanın digər yerlərində irqçilik problemini həll edən İslamın Amerikada da eyni funksiyanı yerinə yetirəcəyindən heç bir şübhəsi olmadığını bildirir.

Bu dəyişilmə həmin günün televizor, radio və qəzetlərinin ən mühüm gündəlik başlıqları sırasında idi. Malkolm X-in evinin telefonuna vəziyyəti dəqiqləşdirmək istəyən qara və ağlar tərəfindən ardıcıl olaraq zəng edilməkdə idi.

Sabahısı gün səhər maşını ilə gedərkən qırmızı işıqda dayananda, yanındakı maşından bir ağdərili əlini uzadır və belə deyir: *"Bir ağdərili ilə əl sıxmaq istərdinmi?"* Malkolm X: *"Mən bütün insanlarla əl sıxmaq istərdim, sən onlardan birisənmi?"* – deyə soruşur.

Qısa müddətdən sonra Malkolm X Afrikaya yeni bir səyahət edir və ziyarət etdiyi ölkələrin qabaqcıl adamları ilə yanaşı, bir çox dövlət başçıları ilə də görüşür. Amerikadakı qaraların problemini onlara danışaraq dəstəklərini istəyir. Malkolm X qaraların məruz qaldığı zərərlərə görə Amerika tərəfindən təzminat ödənməsini tələb edir. Bu məqsədə nail ola bilmək üçün Amerika Birləşmiş Ştatlarından Birləşmiş Millətlər Təşkilatına şikayət etməyi planlaşdırır. Bu məqsədlə afrikalı dövlət başçılarının dəstəyini qazanmağa çalışır.

Lakin Malkolm X-in bütün bu söyləri ağdərili insanı getdikcə daha çox əsəbiləşdirir. Fəaliyyətləri CIA və FBI kimi Amerika kəşfiyyat orqanları tərəfindən getdikcə daha çox nəzarətdə saxlanılır.

Şəhidliyə doğru addım-addım

Malkolm X həcdən qayıtdıqdan sonra beynəlmiləl bir mövqe ilə fəaliyyətlərini davam etdirməyə qərar vermişdi. İlk olaraq həqiqi İslam inancını möhkəmlətmək üçün çalışmağa başlayır. Cəmiyyətinə namaz qılmağı öyrətməklə yanaşı, bir tərəfdən də onların Quran və sünnə ilə bağlılıqlarını qurmağa çalışır. Harlemdəki məsciddə namaz başlayır.

Digər tərəfdən, siyasi sahədə, müsəlman olmayanlarla müştərək fəaliyyət qurmaq məqsədilə Afroamerikalı Birli-

Malkolm X

yi (Organization of Afro-American Unity) adlı bir təşkilat qurur. Bu təşkilat eyni dindən olmadığı halda, insan haqları mübarizəsində Malkolmla müştərək fəaliyyətdə olmaq istəyənlərə bir platforma hazırlamaq məqsədi ilə qurulmuşdu.

Malkolm X həcdən qayıdarkən qaradəriliyənin problemlərinin bir insanlıq problemi olduğunu daha çox vurğulamağa başlayır. Bu nöqteyi-nəzərdən insan haqlarını müdafiə edən ağlarla müştərək fəaliyyətə hazır olduğunu bildirir. Lakin ona dəstək olmaq istəyən ağları öz qurduğu təşkilatlara üzv kimi qəbul etmir. Onlara: "irqçi olanlar qaralar deyil, ağlardır, buna görə də siz öz təşkilatınızı qurun və ağlar arasındakı irqçiliyi aradan qaldıraraq bizə kömək edin", – deyir. Malkolm X-ə görə qaralar özləri üçün nəse etməyi öyrənməlidirlər.

1965-ci ildə Malkolmun mülkiyyəti-İslam Milləti sistemə aid olan evi bombalanaraq uçurulmuşdur. Ailə gecəyarısı canını güclə qurtarmış, ailə üzvləri özlərini çölə güclə atmışdılar. Evi kim bombalayıb? Bu sualın cavabı məlum deyil, lakin hər halda tarix təkrarlanır. Dörd yaşında kiçik bir uşaq ikən evləri uçurulan Malkolm qırx yaşına yaxınlaşarkən eyni halı yenidən yaşayır. Qışın ortasında küçədə qalan ailə dostlarından birinin evinə sığınmaq məcburiyyətində qalır. Lakin bu dəfə düşmənlər birbaşa hücum etmir, özlərini gizlədirlər. İslam Milləti hərəkatının bəzi üzvləri neçə illərdən sonra Malkolm X-in evinə yanğın bombası atma təşəbbüsündə iştirak etdiklərini etiraf etmişdilər. Lakin bunları təhrik edən və istifadə edənlər kimlər idi?

21 mart 1965-ci ildə Malkolm X Harlemdə məşhur Audubon Beyl Salonunda çıxış edərkən dinləyicilərin arasında olan xanımı və övladlarının gözləri önündə amansızcasına vurularaq şəhid edilib. Şəhid edilərkən hamilə olan xanımı Betti Bacı daha sonra Mələk və Məleykə adlı əkiz qızlarını dünyaya gətirmişdir.

1966-cı ildə Talmac Heyer, Norman 3X Batler və Tomas 15X Conson adlı üç zənci Malkolmu öldürməkdə ittiham edilərək ömürlük həbsə məhkum edilmişdilər. Əgər məhkəmənin gəldiyi qənaət doğrudursa, bunlar tətiyi çəkənlər idi. Lakin, həqiqətən də, elə idimi?

Bu şəxslər müstəqil hərəkət etmişdilər, yoxsa kimlərsə onları sövq etmişdi? Malkolmun düşmənləri kimlər idi? Onu kimlər öldürə və ya öldürtdürə bilərdilər? Bu sualların hələ də aydın və şübhədən kənar cavabları verilməyib.

Malkolmun başlıca düşməni "ırqçı ağ insan" idi. Bundan əlavə, əvvəllər mənsubu olduğu, lakin sonradan tərk etdiyi İslam Milləti hərəkəti də var idi. Bunların hansı biri cinayətə görə məsuliyyət daşıyırdı? Bir yanaşmaya görə isə ağdərili insan – çox vaxt olduğu kimi – qaradərili insanı öz qardaşlarını qətlə yetirmək üçün istifadə etmişdi. Tarix təkrarlanmış, Malkolm da atası kimi, inandığı mübarizə uğrunda həyatını fəda etmişdi.

Malkolmun ailəsi və cəmiyyəti İslam qaydalarına görə cənazənin necə götürüləcəyini bilmirdilər. Ailə və cəmiyyətdən heç kimin tanımadığı bəzi müsəlmanlar gəlir, onu İslam qaydası ilə yuyur, kəfənləyir və cənazə namazını qılır. Məzarlığa gəldikdə Amerikada adət olduğu kimi, professional qəbirqazanlar gözləyirlər. Malkolmu sevenlər işi

Malkolm X

onlara həvalə etmir, sevdikləri insanın son evini əlləri ilə ona hazırlayırlar. Şəhid həcdə olarkən buraxdığı saqqal hələ də üzündə qalmış vəziyyətdə dəfn edilir.

Ölümündən qabaq konfransda onu dinləməyə gələn insanlara son sözü "Əssəlamu əleykum"dur; lüğəvi mənası ilə: "Sülh üzərinizə olsun!"

İnancı

Qalbin azad olması

Afrikadan Amerikaya dəstələr halında gətirilərək kölələşdirilən qaradəriliyə köləliyi təkcə siyasi müstəqilliklərinin əllərindən alınmasından ibarət deyildi. Qaradəriliyə həm də şəxsiyyətlərindən və dəyərlərindən uzaqlaşdırılaraq köklərindən bir daha ona qayıtmayacaqları şəkildə qoparılmışdılar. Kölələşdirmə və yadlaşdırma bununla da bitməmiş, bir addım daha irəli gedərək qaradəriliyə zehninə "özündən utanma" duyğusunu həkk etmişdi. Ağdərili insanın və ağdərili insana aid hər şeyin üstünlüyünə inanan yeni bir nəsil meydana gəlmişdi. Həmin nəsil qaradərili insanın və qaradəriliyə aid hər şeyin dəyərsiz və utanılacaq bir şey olduğuna inanmışdı.

Qaradəriliyə şüurlarına vurulan bu zəncirlərdən xilas olmaları əsrlər çəkib. Şüurun üfününü bürüyən qat-qat qaranlıq lay-lay təmizlənmiş və nəhayət, qaradəriliyə öz adlarını daşıyan, öz dinlərinə inanan və özlərindən utanmayan insanlar səviyyəsinə gəlib çıxıb bilmişlər. Lakin şəxsiyyətin, dinin və özünəinamın yenidən qazanılması əsrlərlə davam edən bir mübarizə və inkişafın nəticəsi olmuşdur.

Buna görə də köləliyin qanuni baxımdan sona çatması, əslində, Amerikada yaşayan qaradəriliyə müstəqil etmədi. Qaradəriliyə formal surətdə müstəqilliyə qovuşduranlar onları qəlbən kölə halında saxlamaq, bununla da onlar üzərindəki nəzarətlərini davam etdirə bilmək üçün hər yola əl atdılar. Formal müstəqilliyə qovuşmuş qaradəriliyə hələ

Malkolm X

də ağalarının soyadlarını daşıyır, onların dinlərinə inanır, ağdərilləri özlərindən üstün, özlərini isə onlardan aşağı hesab edirdilər.

Formal müstəqilliyin həqiqi mənada məzmun kəsb etməsi uzun bir dövrü əhatə edib. Bu müddətdə ən mühüm cəhət qaradərillərin məruz qaldıqları "mənlik şüuru" və ya "özünü dərk" in dəyişməsidir. Dolayısı ilə bunu müəyyən edən təkcə ağdərillərin daha hörmətçil və bərabərliksevər bir səviyyəyə gəlib çıxmaları deyil, bundan da mühümü qaradərillərin özlərini ağdərillərlə bərabər görmə şüuruna gəlib çatmaları olmuşdur. Malkolm X, adı çəkilən dövrü şəxsən yaşamış və bu dövrün son mərhələlərində çox mühüm bir rolunu üzərinə götürmüşdür.

Malkolm X-in həyatına nəzər saldıqda onun inanclarının ağdərili insanın təbliğ etdiklərindən xilas olaraq təcridən azad olduğunu düşünmək olar. Bu nöqteyi-nəzərdən baxdıqda Malkolm X-in həyatında dörd səhifə nəzərə çarpır: Birinci dövr, Malkolmun uşaq ikən içərisində olduğu xristianlıq və Markus Qarvi hərəkatıdır. İkinci dövr, Malkolmun sürətli gənclik illərinin səciyyəvi cəhəti olan dindən uzaq dövrüdür. Üçüncü dövr, Malkolmun İslam Milləti hərəkatı və Elayca Məhəmmədlə birlikdə olduğu illərdir. Dördüncü dövr isə Malkolmun İslam Milləti hərəkatından ayrılıb həqiqi İslamla şəərəfləndiyi dövrüdür. Bu mərhələlər aşağıda qısa şəkildə qeyd ediləcək.

Birinci dövr:

Xristianlıq və Markus Qarvi hərəkatı

Malkolmun atası Erl Litl ilə anası Luis Litl Markus Qarvi hərəkatına mənsub idilər. Markus Qarvi qaradərillərin

siyasi vəziyyətindən narazı olan və onların müstəqilliyini müdafiə edən bir aktivist idi. Ata Erl Litl bir xristian keşişi idi. O, qaradərililərin ağdərililərlə bərabər hüquqa malik olmalarının vacibliyini müdafiə edirdi. Bu, onun qaradərili cəmiyyətlər arasında geniş və əsaslı şəkildə kök salmış köklük ruhundan xilas olmasından, lakin din və mədəniyyət sahəsində tamamilə müstəqilləşməməsindən xəbər verir. Malkolmun ata-anası övladlarını xristian kimi böyütməyə çalışıblar.

Malkolmun valideynlərindən aldığı ən əsas miras, demək olar ki, müstəqillik şüuru olmuşdur. Malkolmun uşaqlıq dövründə qaradərililər ümumi surətdə aşağı əməkhaqqı ilə aşağı səviyyəli işlərdə işlədiliridilər. Ağdərililərlə eyni kilsəyə, yeməxanaya və tualetə getmələrinə icazə verilmirdi. Hətta eyni krandan su içmələrinə və eyni əlüzuyunda əl yumalarına belə, icazə verilmirdi.

Markus Qarvi 1887-ci ildə Cənubi Amerikada Yamaykada dünyaya gəlmişdi. 1912-ci ildə İngiltərəyə gedərək ingilis hökumətini koloniyalardakı işçilərin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün razı salmağa çalışsa da, buna nail ola bilməmişdi.

Qarvi qaradərililərin ağdərililərdən ifrat dərəcədə asılı olduqlarını və onlar tərəfindən həmişə istismar edildiklərini görəndə çıxış yolu axtarmağa başladı. Qaradərililərin öz ticarətxana və məktəblərini açmalarının vacib olduğunu, ağdərililərdən iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə müstəqillik qazanmalarının zəruri olduğunu düşünməyə başladı. Bu məqsədlə 1914-cü ildə Ümumdünya Zəncilərin Vəziyyətini Yaxşılaşdırma Assosiasiyası adlı bir təşkilat qurdu

və Zənci Dünyası (Negro World) adlı bir qəzet nəşr etməyə başladı. 1919-cu ildə Qarvinin təşkilatının dünya miqyasında iki milyona yaxın üzvü olduğu təxmin edilirdi.

1920-ci illərdə ən təsirli zənci lider olan Qarvi amerikalı qaradəriliyərin ağdəriliyərdən ayrı yaşamalı və Afrikaya qaçıtmalı olduqlarını müdafiə edirdi. Lakin bu fikir Amerikada assimiliyasiyaya uğramış zəncilərin əksəriyyətinə cəlbedici görünmürdü. Firavan həyat sürən bu zəncilər Qarvi barədə Amerika hökumətinə məlumat verirdilər. Üstəlik FBI də qaradərili aktivist və ideoloqları dərhal nəzarətə alırdı. Ağdərili insan üçün qaradəriliyərin birliyini müdafiə edən və onları təşkilatlandıran hər kəs diqqətlə nəzarətdə saxlanılmalı olan təhlükəli düşmən idi.

Qarvi zehmindəki müxtəlif ticarət planlarını reallaşdırmaq üçün maddi yardım toplayır və müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirirdi. Lakin onun iqtisadi məsələlərdə o qədər təcrübəsi yox idi. Buna görə də birjada bəzi fəaliyyətləri əsnasında etdiyi bir sıra səhvlər üzündən FBI tərəfindən dələduzluq iddiası ilə həbs edildi və Atlantada bir həbsxanaya salındı.

Bir çox insan Qarvinin ədalətli şəkildə mühakimə edilmədiyinə və günahsız olaraq həbs edildiyinə inanırdı. Bunların sırasında Qarvinin azadlığa buraxılması üçün əlindən gələni əsirgəməyən Malkolm X-in atası Erl Litl də vardı. Erl Litl Filadelfiyadan Miçiqana qədər getdiyi hər yere Qarvinin mesajını aparır və hərəkatının şöbələrini açır.

Özü müsəlman olmasa da, Markus Qarvinin İslama münasibəti müsbət idi. Onun hərəkatının səsi olan *Negro World* qəzeti İslam dünyası haqqında xəbərlər dərc edir, Afrikanın əksəriyyətinin müsəlman olduğunu təsdiqləyir, hətta İslamı mədh edən şeirlər nəşr edirdi. Buna görə də

amerikalı zənci aktivistlərin məzmunundan o qədər də xəbərdar olmasalar belə, İslamla tanışlıqları Qarvi dövrünə təsadüf edir.

1920-ci illərdə Qarvi hərəkatının üzvləri arasında daha sonra Elayca Məhəmməd adını qəbul edəcək Elayca Pul da vardı. Qarvinin əsasını qoyduğu hərəkatın zəifləməsindən sonra Elayca Məhəmməd Uolles Fərdin hərəkatına qoşulmuşdu.

Malkolm X və Elayca Məhəmmədin həyatlarında keçdikləri mərhələlər və Qarvi hərəkatı ilə əlaqələri baxımından bəzi oxşarlıqlar tapmaq mümkündür. Çünki Malkolm da Elayca Məhəmməd kimi əvvəlcə atasının nəzarəti altında Qarvi ənənəsində böyüyüb. Uşaq vaxtı yaşadığı bu təcrübədən sonra Malkolm gəncliyində dindən uzaq bir dövr keçirmiş və nəhayət, İslam Milləti hərəkatına daxil olmuşdur. Nə Elayca Məhəmməd, nə də Malkolm həyatları boyu eyni qrupa bağlı qalmamış və sabit həyat sürə bilməyiblər. Həyatları boyu hər ikisi dalğalara qarşı mübarizə aparıblar.

Qarvi ağdərillilərlə qaradərillilərin əsla bir yerdə yaşaya bilməyəcəklərinə, buna görə də qaradərillilər üçün yeganə yolun ağdərillilərin dünyasından ayrılıb öz dünyalarına, yəni Afrikaya qayıtmaq olduğuna inanırdı. Bu məqsədlə Afrika-ya Qayıdış hərəkatının əsasını qoymuşdu. Ağdərillilərdən ayrılmaq düşüncəsi Elayca Məhəmmədin və İslam Milləti hərəkatının ideologiyasının da əsas prinsipi olaraq qalmaqda davam etmişdi. Lakin İslam Milləti müstəqil qaradərili cəmiyyətin Amerikada qurulmasının mümkün olduğunu, Afrikaya qayıdışın mütləq zəruri olmadığını müdafiə etmişdir.

Malkolm X

1920-ci illərdə Qarvi özünü xalqını vətənə qaytarmağa çalışan zənci Musa kimi təqdim edirdi. Qarvi xitab etdiyi izdihamlardan soruşurdu: *"Qaradərili insanın dövləti hardadır? Qaradərili insanın kralı hardadır? Krallığı hardadır? Donanması və böyük adamları hardadır?"* Bunları heç vaxt görmədiyini deyən Qarvi belə davam edirdi: *"Bax mən də bunların ortaya çıxmağına xidmət edəcəyəm"*.

Göründüyü kimi, Qarvinin mesajı dini olmaqdan daha çox siyasi idi. Bu xüsusiyyət İslam Milləti hərəkatının lideri Elayca Məhəmmədin mesajında da asanlıqla görünə bilər. Hər iki hərəkatda da siyasi mesaj ön plandadır.

Qarvi qaradəriliyə təhsilə çox əhəmiyyət verirdi; siyasi və iqtisadi nailiyyətin təhsildən keçdiyini deyirdi. Qaradəriliyə iqtisadi müstəqilliyini təmin etmək üçün yalnız qaradəriliyə işlədən bir çox şirkət qurmuşdu. Sonralar Elayca Məhəmmədin İslam Milləti hərəkatı da eyni üsulla davam edəcəkdi.

Dələduzluq iddiası ilə beş il həbsə məhkum edilən Qarvi 1925-ci ildə cəzasının yarısını çəkdikdən sonra Amerikadan deportasiya edilərək əsas vətəni olan Yamaykaya göndərildi. Heç vaxt da Amerikaya qayıtmağına icazə verilmədi. Beləliklə, Qarvi hərəkatı sona çatmış oldu.

Burada Malkolm X-in həyatı ilə birbaşa əlaqəli olmasa da, Amerikada qaradəriliyə arasında İslama gəlişin tarixi ilə bağlı olması baxımından mövzumuzla əlaqəli olduğu üçün qısa şəkildə başqa bir hərəkatdan bəhs etməyimizdə fayda var: Nobl Dryu Əlinin *Moorish Temple of Amerika* (Amerika Mərakeş Məbədi) hərəkatı.

Əlinin hərəkatı 1910-cu illərin sonlarında meydana çıxsa da, Qarvinin hərəkatı çökdürüldükdən sonra uğurlu olmağa başlamışdır. Əli özünün Mərakeşə (Morocco) səfər etdiyini və orada görüşdüyü Mərakeş sultanının ona Amerikadakı qaradərililəri İslama dəvət etmək vəzifəsi verdiyini deyirdi. Buna görə də hərəkatına qoşulanlara Mərakeşli Müsəlmanlar (Moorish Muslims) adını verirdi. Bu məqsədlə Əli 1915-ci ildə Nyu Cersi ştatının Nyuark şəhərində ilk Mərakeş Məbədi (Moorish Temple) qurmuşdur.

Əli qaradərililərin ağdəriliyədən üstün olduğunu, ağ irqin lənətlənmiş irq olduğunu və sonunun yaxınlaşdığını müdafiə edirdi. Diqqət edilərsə, görərik ki, bu düşüncə daha sonra Elayca Məhəmməd tərəfindən İslam Milləti təliminə daxil edilib.

Əli mənsublarına vəsiqə verirdi. Bu kartların üzərində aypara və ulduz simvolu var idi. Eyni zamanda kartın üzərində kartı daşıyan üzvün Musa, İsa, Məhəmməd, Buddha və Konfutsinin aralarında olan bütün səmavi peyğəmbərlərə inandığı yazılırdı. Əlinin düşüncələri Uzaq Şərq fəlsəfəsi, Müqəddəs Kitab və Qurandan qaynaqlanırdı. Əli mənsublarına kinoya, rəqs salonlarına getməyi, kosmetika istifadə etməyi, təbii buruq saçlarını ağdəriliyə kimi hamarlaşdırmalarını, siqaret və alkaqollu içki istifadə etmələrini qadağan edirdi. Yemələri icazəli və qadağan olan şeylərin də bir siyahısını verirdi.

Əli mənsublarının afrikalı bənzərləri kimi olmalarına nail olmaq üçün onları qırmızı bir fəs geymələrinə və saqqal saxlamalarına məcbur edirdi. Özü də kral kimi geyinirdi.

1920-ci illərdə Qarvi hərəkatından ayrılan qaradərillilərin iştirakı ilə Əlinin Mərakeşli Müsəlmanlar hərəkatı parlamağa və elitanın diqqətini cəlb etməyə başladı. Əli 1929-cu ildə elita tərəfindən Yulius Rozenvald adlı bir xeyriyyəçi vətəndaşı öldürməkdə ittiham edilərək həbs edildi. Daha sonra müəmmalı şəkildə öldürüldü.

Əlinin Mərakeşli Müsəlmanlar hərəkatının bəzi xüsusiyyətləri gələcəkdə İslam Milləti hərəkatında mövcudluğunu davam etdirəcəkdi.

İkinci dövr:

İnancların itirilməsi və inancsız həyat

Ailəsindən ayrıldıqdan qısa bir müddət sonra Malkolm xristianlığa olan inancını tamamilə itirib. Hətta bundan da artıq, Tanrını və dini tamamilə inkar və istehza etmək mərhələsinə çatıb, Şeytan ləqəbini daşımaqdan qürur duymağa başlayıb.

Ağdərillilərin hakim olduğu o dövrün Amerika cəmiyyətində xristianlıq ağdərili insanın dini idi. Hər şey kimi, din də ağdərili insanın nəzarətində idi. Hətta onlara görə "Tanrı", yəni hz. İsa da ağdərili idi. Tarixi realıqla uyğun gəlməsə belə, həm ağdərillilər, həm də qaradərillilər arasında geniş yayılmış fikir və inanc bu idi.

Bütpərəst qövmələr tanrı heykəlləri düzəltdikləri vaxt özlərinə oxşar şəkildə düzəldirlər. Buna görə də hər bütpərəst qövm öz insanına oxşar bir tanrı heykəlinə tapınıb. Yunanların tanrı heykəlləri yunanlara oxşayır. Eyni zamanda hindlilərin tanrı heykəlləri hindlilərə oxşardır. Çinlilərin tanrı heykəlləri də çinliyə oxşayır. Lakin Amerikada yaşayan

milyonlarla qaradərili ağ bir tanrıya ibadət edirdi. Çünki kilsələrdəki rəsmlər tanrı olduğuna inanılan hz. İsanı mavi və ya yaşıl gözlü ağdərili bir insan kimi təsvir edir. Halbuki hz. İsa Orta Şərqli və qarabuğdayı olub.

Digər tərəfdən, irqçilik dinə o qədər işləyib ki, ağdəriliylə qaradəriliyə kilsələri ayırır. Qaradəriliyə adətən baptist kilsəsinə mənsubdurlar və özlərinə məxsus kilsələrə gedirlər. Hətta ayinlərdəki əməllər belə, irqlərə görə müxtəliflik daşıyır. Ağdəriliyə sakit şəkildə moizə dinləyib dua etdikləri halda, qaradəriliyə uca səsle hiss və həyəcanlarını sərbəst ifadə etməkdən çəkinmirlər. Malkolm X Tanrının evinə gələn bir insanın sırf rənginə görə qapıdan qaytarılmasını heç cür qəbul edə bilməmişdi.

Malkolm X ən çox xristianlığın haqsızlıqlar qarşısında insanları passivləşdirmək üçün istifadə edilməsinə qarşı çıxmışdır. "Bir yanağına vurana o biri yanağını da çevir" şəklində ifadə edilən bu münasibət ağdəriliyə tərəfindən irqçilik zülmü altında əzilən qaradəriliyə nəzarətdə saxlamaq məqsədilə istifadə edilib.

Malkolmun gənclik illərində yaşadığı qanunsuz həyat dövrü, əslində, özünə aid olmayan bir sistemə yadlaşmasının ifadəsidir. Əslində, bu, müstəqilləşmənin mühüm bir səhifəsi kimi görünə bilər. Ağdərili insanın qanunlarını və qurduğu sistemi, hörmətə və itaətə layiq görməmək – eyni zamanda bir alternativə də malik olmamaq – Malkolmun həyatına qanunsuzluqlarla dolu bir dövr gətirib. Malkolm bu dövrdə ağdərili insanın dininə və hüququna inamını itirib, din və hüququn ikiüzlü şəkildə hakim təbəqə tərəfindən qaradəriliyə yatıxdırmaq və istismar etmək üçün istifadə edildiyini yaşayaraq öyrənib. Əgər normativ dəyərlər (din,

hüquq, əxlaq) həmişə kiminsə əleyhinə çalışırsa, həmin şəxsdən bunlara inanmasını gözləyə bilərikmi?!

Bu dövrdə Malkolm bir insanın, əgər bacararsa, heç bir dini, əxlaqi və hüquqi qaydalarla özünü çərçivəli hiss etmədən, hər növ hiyləyə əl atmasının icazəli olduğuna inanırdı. Oğruluq, adam öldürmə, qumar, narkotik, yalan, zina və ağıla gələ bilən hər növ günahı sərbəst hesab edir, hətta bir çoxunu daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, şəxsən edir.

Nyu Yorkdan Bostona qayıdarkən bacısı Ella onun əxlaqdan və dindən bu qədər uzaq bir ateist səviyyəsinə gəlib çıxmasına az qala inanmır. Bostonda həbs edildikdə həbsxanaya gəlib onunla danışmaq istəyən keşişləri lağa qoyur. Din və Tanrı tanımayan davranışlarına görə digər məhbuslar ona “şeytan” ləqəbi verirlər. Malkolm həbsdə olanda dindar xristian olan qardaşı Filbert mənsub olduğu kilsənin camaatından onun həbsdən azad olması üçün dua etmələrini istəyəcəyini bildirən bir məktub göndərir. Malkolm Filbertə cavab olaraq təhqirlə dolu bir məktub göndərərək heç bir dua istəmədiyini yazır.

Üçüncü dövr:

Elayca Məhəmməd və İslam Milləti

İslam Milləti və Elayca Məhəmməd, sistemə yadlaşmış və ya təzyiqedicilik sistemindən azadlığa qovuşaraq din, əxlaq və hüququn ikiüzlü şəkildə qaradəriliyə qarşı istifadə edildiyinin fərqi varmış, lakin alternativ bir normativ sistemə malik olmadığı üçün işi qanunsuzluğa yönəlmiş Malkolm X kimilərə qəbul edə biləcəkləri alternativ əxlaqi sistem

təqdim edib. Sosioloji aspektdən baxdıqda İslam Millətinin cəzbediciliyi və asan uğuru bu nüansda gizlənir.

Elayca Məhəmmədin İslam adı ilə təqdim etdiyi din, inanc əsaslarının qaneedici olmasına görə deyil, daha çox əxlaqi, siyasi və istimai cazibəsinə görə sürətlə yayılıb. Çünki onun təqdim etdiyi din mövcud dinə və sistemə yadlaşmış aşağı təbəqələrin gözündə təzyiq və istismarın ikiüzlü bir dayağı deyildi. Əksinə, ağdərili ağalardan azad olmaq yolunda atılmış mühüm bir addım kimi dəyərləndirilirdi.

İslam Milləti düzgün bir İslam inancı təqdim etməsə də, qaradərili şüurun dominant din və mədəniyyətdən azad olması yolunda mühüm bir səhifə təşkil edib. Qaradərililər bunun sayəsində ağdərili ağaların zorla təlqin etdikləri və bəlkə də, dəyişdirilə biləcəyini təsəvvür belə etmədikləri adlarını və dini inanclarını dəyişdirmə mərhələsinə daxil olmuşdular.

İslam Milləti hərəkatının ilk qurucusu Uolles D. Fərdin və onun xələfi Elayca Məhəmmədin həyat və fəaliyyətlərindən xəbərdar olmaq Malkolm X-in bu hərəkatın tarixindəki yerini daha yaxşı anlamaq üçün zəruridir. Bu məqsədlə aşağıda əvvəlcə Uolles D. Fərd, daha sonra isə Elayca Məhəmmədi qısaca tanıdacağıq.

Uolles D. Fərd:

İslam Milləti hərəkatının ilk qurucusu

İslam Milləti hərəkatının əsası, həyatı və şəxsiyyəti anlaşılmazlıqlarla dolu bir ada – Uolles D. Fərdə söykənir. Hərəkatın ilk qurucusu odur.

Uolles D. Fərd 1930-cu illərdə Detroitdə üzə çıxır. Əvvəlcə, səyyar satıcı kimi qaradərili məhəllələrində gəzib-dolaşır. Satdığı ipək paltarların okeanın o tayındakı qaradərillər tərəfindən də geyildiyini deyir. Ətrafını bu şəkildə tanıyan və özünü ətrafına tanıdıb sevdiren Fərd bir müddətdən sonra axşam söhbətləri hazırlamağa başlayır. Söhbətə qoşulanlara özünün Məkkədən gələn bir elçi olduğunu, missiyasının Amerikaya gətirilərək xristianlaşdırılmış zənciləri yenidən köhnə dinləri olan İslama qaytarmaq olduğunu deyir. Gələcəkdə Amerikanın hamısının müsəlman olacağını iddia edir.

Uollesin kim olduğu və özünü necə tanıtdığı barədə məlumat yoxdur. Bəzilərinə görə o özünü Mehdi kimi tanıdıb. Bəzilərinə görə isə vaxtilə özünü Allah kimi də tanıtmışdır. Fərd müxtəlif adlardan istifadə edir: Vali Fərd, Professor Fərd, Fərrad Məhəmməd və F. Məhəmməd Əli. Polisin təqibindən xilas olmaq və izini itirtmək üçün Fərdin belə müxtəlif adlar istifadə etdiyi ehtimal edilir.

Ardıcılarının sayı müəyyən miqdara çatanda İtmiş-Tapılmış İslam Milləti (Lost-Found Nation of İslam) hərəkatını qurur. Bu hərəkat ənənəvi İslam üsulundan çox, Qarvi və Mərakeşli Əli üsulundadır. Fərdin ideologiyası din və millətçilik üzərində qurulub; hərəkatı həm dini, həm də ictimai bir hərəkat olub. Fərd qaradərillərin yer üzündəki əsas irq olduğunu, ağdərillərin isə sonradan Yaqub adlı lənətlənmiş bir elm adamı tərəfindən qaradərillərin başlarına bəla olmaları üçün istehsal edildiyini iddia edir. Bu səbəbdən qara irq seçilmiş irqdir. Ağdərili insan şeytandır və şeytan olmasının ən bariz göstəricisi qaradərilləri Afri-

kadan gətirərək Amerikada kölələşdirib, dillərini, dinlərini və adlarını unutturmasıdır.

Fərd ardıcılığının ruhən yenidən doğulmalarını simvolizə etmək üçün onlara müsəlman adları verir və soyad olaraq X istifadə etmələrini əmr edir. Fərd mənsublarına xristianlığı buraxıb, əvəzinə İslamı qəbul etməklə yanaşı, tərbiyə və intizamlı hərəkəti də öyrədir. İçkini, siqareti, narkotiki və donuz ətinə onlara tamamilə qadağan edir. Fərdin ısrarla əhəmiyyət verdiyi digər məsələ də təmizlikdir. 1934-cü ildə İtmiş-Tapılmış İslam Millətinin üzv sayı 8000-ə yaxın olub. Mənsublardan biri də 1931-ci ildə hərəkata qoşulan Elayca Pul olub. Hərəkata aid ilk məbəd Fərd tərəfindən Detroitdə açılır. İkinci məbəd Çikaqoda Elayca Məhəmməd tərəfindən açılır. Buralar toplaşma mərkəzi funksiyası daşıyır.

Eyni zamanda Fərd İslam Universiteti adı ilə ibtidai məktəb və liseydən təşkil olunmuş bir məktəb açır. Qaradərili uşaqlar burada İslam təhsili alır və ərəb dili öyrənirlər, Quran dərsləri alırlar. Onlara insanın yaradılışı və tarixi Fərd tərəfindən öyrədilir.

Fərd bundan əlavə, xanımların və qızların təhsilinə də böyük əhəmiyyət verir. Müsəlman Qızların Təhsili Kursu adlı proqram tərtib edir və qızlara ev idarəsi və etika dərsləri verilir.

Məbədlərin və hərəkət mənsublarının hücumu məruz qalmalarının qarşısını almaq və təhlükəsizliklərini qarant altına ala bilmək məqsədi ilə Fərd İslamın Meyvələri adlı özəl təhlükəsizlik qüvvəsi yaradır.

Lakin Fərdin bu fəaliyyətləri daha öncə Markus Qarvi və Mərakeşli Əli nümunələrində olduğu kimi, polisin

diqqətini cəlb edir. Fərd 1933-cü ildə Detroitdən sürgün edilir. Çikaqoya getməyə qərar verən Fərd oraya çatmaz polis tərəfindən həbs edilir. Fərd həbsxanadan bir məsaj göndərərək Elayca Məhəmmədi İtmiş-Tapılmış İslam Millətinin başçısı təyin edir.

Fərd 1934-cü ildə müəmmalı şəkildə yoxa çıxır. Bundan sonra hərəkatın liderliyini Elayca Məhəmməd davam etdirəcəkdi.

Elayca Məhəmməd: Elçi

Fərd müəmmalı surətdə yoxa çıxdıqdan sonra qaradərili müsəlmanlar onu ilahiləşdirdilər. Ustadı Fərdin ona vəkalət verdikdən sonra yoxa çıxması ilə yanaşı, Elayca Məhəmməd onu mənsublarına belə tanıdır:

“Mən onun insan şəklində Tanrı olduğunu anladım. Çünki o da özünün belə olduğunu demişdi. Lakin o mənim bunu başqalarına deməyimi qadağan etmişdi. Mən Müqəddəs Kitabın şagirdi idim. Onun Müqəddəs Kitabın İsanın ölümündən iki min il sonra gələcəyini xəbər verdiyi şəxs olduğunu anladım. Onu görən kimi bunu başa düşdüm”.

Bu paraqrafda da Fərdin kim olması barədə iki ziddiyyətli ifadə meydana çıxır. Əvvəlcə, Tanrı kimi tanıtılan Fərd, sonra Məsih və ya Mehdi kimi tanıtılıb.

Özünü elçi (messenger) və ya Allahın elçisi kimi tanıdan Elayca Məhəmməd, Fərdin doğum günü olan 26 fevralı Xilaskar Günü kimi elan edir və hər il həmin gündə böyük bir mərasim keçirilir.

Elayca Pul və xanımı Klara Pul, Fərdin hərəkətinə daxil olduqdan sonra müsəlman olurlar. O gündən sonra da Elayca Pul özünü Elayca Məhəmməd adlandırır. Fərdin ölümündən sonra Allahın elçisi sifətindən istifadə edir.

Elayca Cənubdan Şimala köç edib. Əslən Corciya ştatındandır. 1897-ci ildə dünyaya gəlib. Ailəsinin 13 övladından biridir. Atası keşiş olub və ağdərililər tərəfindən linç edilərək öldürülmüşdür. Cənubda iqtisadi şəraitin pisləşməsinə görə Elayca ailəsi ilə birlikdə Cənubdan Şimalın o dövrdəki sənaye mərkəzi olan Detroitə köç edən zəncilərə qoşulur. Lakin ora çatdıqda digərləri kimi onun da xəyalları puç olur və o dövlət yardımını ilə keçinmək məcburiyyətində qalır. Həyatından narazı olan, xüsusən də ağdərili insanın münasibətindən usanmış bir çox qaradərili kimi, Qarvinin hərəkətinə qoşulur, daha sonra Fərdi tanıdıqda onun davamçısı və nəhayət, xələfi olur.

Elayca Məhəmməd Fərdin xələfliyini üzərinə götürdükdən sonra müsəlmanların açdığı məktəbi bağlayan polisə qarşı etiraz edir. Fərdi həbs edən polis onun açdığı məktəbi də dövlətdən icazə alarkən əməliyyatların natamam icra edildiyi bəhanəsi ilə bağlayır və müəllimlərini həbs edir. Bunu eşidən Elayca Məhəmməd polis bölməsinə gedir və onu da həbs etmələrini tələb edir. Polis təhrikedicilik səbəbi ilə onu da həbs edir. Hadisəni eşidən mənsublardan təqribən yeddi yüz zənci etiraz üçün polis bölməsinə gəlir, lakin polis onları zor gücünə dağıdır.

Müsəlmanların açdığı məktəbin bağlanması, Salli Allah adlı bir müsəlmanın öz uşağını dövlət məktəbindən çıxarıb müsəlman məktəbinə köçürmək istəməsi ilə başlamışdır.

Müsəlmanların zənci uşaqlarını dövlət məktəblərindən çıxarmaq üçün propaqanda etdikləri ittihamı ortaya atılır. Uşaqlara müsəlman məktəbində Amerika tarixinin fərqli şəkildə keçilməsi və Quranın dili olan ərəb dilinin öyrədilməsi irqçi ağdərililərin və polisin diqqətini cəlb edir. Bu səbəblə məktəbin bir bəhanə ilə bağlanılmasına qərar verilir.

Məktəb bağlandıqdan sonra Elayca Məhəmməd və ardıcılıarı altı ay ərzində uşaqlarını dövlət məktəbinə yazdırmaları şərti ilə azadlığa buraxılırlar.

Ardıcıl proseslər polislə Elayca Məhəmmədin mənsubları arasında gərginlik və qarşıdurmanın artmasına səbəb olur. Həyatının təhlükədə olduğunu düşünən Elayca Məhəmməd ailəsini Çikaqoda qoyaraq gizli şəkildə yola çıxır. Yeddi il ərzində səyyar vaiz kimi başqa ştatlarda müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərir. Arabir ailəsinin yanına baş çəkərək onları ziyarət edir.

Elayca Məhəmməd səyyar vaizliyə son verib, Çikaqoya köçdükdən sonra 1942-ci ildə 45 yaşına qədəm qoymaq ərəfəsində əsgərliyə çağırılır. Lakin İslam Milləti hərəkətinin üzvləri Amerika ordusunda əsgərlik etməyi öz dinlərinə zidd hesab etdiklərinə görə orduya getməyi rədd edirlər. Bundan sonra Elayca Məhəmməd həbs edilir və beş illik həbs cəzasına məhkum edilir. Elayca Məhəmməd həbsxanada əvvəlcə, İslam haqqında heç bir məlumatı olmayan məmurlara görə çox əziyyət çəkir. Xüsusilə də donuz əti yemək mövzusunda çətinliklərlə qarşılaşır. Nəhayət, altı ay keçdikdən sonra polis onun vəziyyətini başa düşür və dini ehtiyaclarını nəzərə almağa başlayır.

Elayca Məhəmməd və mənsubları həbsxanada dürüst davranışlarına görə gözətçilərin inamını qazanırlar. Buna görə də onlara bir sıra sərbəstliklər verilir. Elayca Məhəmməd həbsxanada axşamlar məhkumlarla dərs keçməyə və onlara İslamdan danışmağa başlayır. Verdiyi dərslərdə onlara ingilis dilində gözəl danışmağı, qəradərililərin tarixini və numerologiyani (rəqəmlərdən məna çıxarmağa xidmət edən elm sahəsi) öyrədir. Eyni zamanda Uolles Fərdin ona öyrətdiyi formada insanın yaradılış hekayəsi və sonda ağdərili insanın necə yox olacağını izah edir. Məhəmməd dünyanın sonunun, dəqiq tarix Allah tərəfindən bilinməsi də, 2000-ci ildən qabaq gələcəyini xəbər verir və qiyamət qopmamışdan qabaq bütün qəradərililərin Allahın əmrini icra edərək hesab gününə hazır olmalarını tövsiyə edir. Qiyamət qopduqda tam dəqiqliyi ilə 144000 zəncinin xilas olacağını iddia edir.

Elayca Məhəmməd dərslərində bəzən yazı lövhəsi də istifadə edir. Lövhəyə bir tərəfdə Amerika bayrağı altında linçlənən bir zənci, digər tərəfdə isə aypara və ulduzdan ibarət İslam bayrağı çəkir, ən aşağıda isə "ölüm, ya da azadlıq" yazır.

İslam Millətinə daxil olan bir çox məhkum düzgün davranışlarına görə həbsdən tez çıxarırlar. Elayca Məhəmməd də 1946-cı ildə həbsdən vaxtından qabaq çıxır və dörd il fasilədən sonra yenidən Çikaqoya ailəsinin yanına qaydır.

Başına gələn bu hadisələr onun öz mübarizəsinə nə qədər bağlı və hər növ fədakarlığı etməyə hazır olduğunu konkret şəkildə ortaya qoyduğuna görə mənsublarının Elayca Məhəmmədə bağlılıqları getdikcə artır. Elayca Mə-

həmməd möizələrində özünü Müqəddəs Kitab və Quran-dakı peyğəmbərlə müqayisə etməyə başlamışdır. Mənsubları onun Allahın elçisi olduğuna inanırlar.

İslam Milləti uğurlu şəkildə kasıb və yoxsullara yardım proqramları hazırlayır. Xüsusilə günaha bulaşmış gənclər, köhnə məhkumlar və əxlaqsızlığa sövq edilmiş qadınlara yardım əli uzadırlar.

Bu səylər insanların qəlblərini qazanmaqda faydalı olur. Necə ki 1940-cı illərdə təkcə bir neçə mindən ibarət olan İslam Millətinin mənsubları on-on beş il ərzində səksən mini ötür. Ən sürətli artım isə 1950-ci illərdə həyata keçdi. Artan üzv sayına görə Çikaqoda daha böyük bir məbəd açılmışdı. Bu vaxt məbədin yanında bir məktəb də xidmətə başlayır. Qadın-kişi, qoca-cavan hamı təhsil almış.

Digər tərəfdən, Elayca Məhəmməd halal yemək satan bir restoran və market açır. Öz qızları aşbaz kimi, oğulları isə qabyuyan və çatdırılma işçisi kimi bu fəaliyyətə qoşulurlar. Bu ticarətxana, Uolles Fərdin qaradəriliyə iqtisadi müstəqillik yuxusuna doğru atılmış ilk addım sayılır.

Qumar, siqaret, narkotik kimi zərərli şeylərə pul xərcləməyən qaradərili müsəlmanlar gəlirlərinin 10%-ni İslam Millətinə dəstək olaraq hədiyyə etmək məcburiyyətində idilər. Artan qazanclarını da ehtiyacı qaradəriliyə yardımında istifadə etməli idilər. Bunun sayəsində qaradəriliyə çoxu dövlət yardımına asılılıqdan azad olublar.

Qaradərili müsəlmanlar iqtisadi nailiyyət qazanmağın beş əsas prinsipin həyata keçirilməsinə bağlı olduğuna inanırlar:

1. Birlik və qrup halında hərəkət etməyin əhəmiyyətini qəbul et.

2. Fiziki və maliyyə imkanlarını birləşdir.

3. Qaradərillilərin malik olduğu və işlətdikləri ticarətxanaları çək-çevir etməyi burax.

4. Unutma ki, həsrət içdən yandırar.

5. Ağdərili insanın necə işlədiyini həmişə müşahidə et. Ağdərili insan uğurludur. O, uğursuzluğunu əsla bağışlamır və bəhanə axtarmır. Qrup halında yaxşı işləyir. Sən də eynilə belə et.

O dövrdə qaradərillilər müstəqil surətdə ticarətlə məşğul olmaq və şirkət qurmaq təcrübəsinə malik deyildilər. Hətta qazandıqları pulu necə xərcləyəcəklərini də bilmirdilər. Elayca Məhəmməd bu mövzuda onlara belə nəsihət edirdi:

Pulunu israf etmə! Sənin pulun sənə qarşılıqsız verilməyib, sən nə üçün lazımsız yerə, onsuz keçinə biləcəyin şeylərə pul verirsən! Biz təhsil, ərazi, maşınlar, sürülər, evlər və fabriklər almaq üçün milyonlarla dollar artırma bilərik. Necə başlamalıyıq? Tütün, siqaret, əyləncə, viski, gözəl geyimlər, cəzbedici avtomobillər, bahalı xalçalar, idman və qumar üçün pul xərcləməyi tərk edin. Kredit və borcla yaşamağı tərk edin. Həm özümüz, həm də uşaqlarımız üçün daha gözəl gələcək qurmaq məcburiyyətindəyik!

İslam Milləti mənsublarının maddi vəziyyətlərini düzəltmələri, yaşadıkları cəmiyyətdə diqqəti cəlb edir və başqa insanların da hərəkata qoşulmalarına zəmin yaradırdı.

Lakin üzv sayında əsas partlayış 1950-ci illərin əvvəlində hərəkata daxil olan və qısa müddətdə parlayaraq milli vaiz kimi vəzifələndirilən Malkolm X ilə başlayacaqdı.

Malkolm Litldan Malkolm X-ə

İslam Milləti hərəkəti Malkolmun taleyində nə qədər mühüm rol oynayıbsa, Malkolm X də İslam Milləti hərəkətinin taleyində bir o qədər mühüm rol oynayıb. İslam Milləti Malkolma, sanki, yeni bir şəxsiyyət və həyatına yeni bir məna qazandırmışdır. Malkolmun heç kəsin tanımadığı bir küçə xuliqanı səviyyəsindən dünya miqyasında bir lider səviyyəsinə yüksəlməsinə İslam Milləti hərəkəti vasitə olmuşdur. Bunun müqabilində Malkolm X də heç kəsin əhəmiyyət vermədiyi İslam Milləti hərəkətini dünya miqyasında əks-səda yaradan bir qrupa çevirmişdir.

İslam Milləti hərəkətinin Malkolm X üzərində dərin təsirinin ən mühüm əlaməti kənardan baxdıqda əhəmiyyətsiz görünən, lakin, əslində, psixoloji, ictimai və siyasi qabaritləri – ölçüsü olan ad dəyişikliyi ilə yadda qalıb.

İslam Millətinin ad dəyişmə siyasəti dərin təsirlərə malik bir strategiya olmuşdur. Əgər bir şeyə ad verə bilərsinizsə, bu, o şey üzərində hakimiyyətinizin olmasını bildirir. Eyni zamanda bir şəxs sizin ona verdiyiniz adı qəbul edirsə, bu sizin onun üzərində hakimiyyətinizi də qəbul etməsi deməkdir. Bunun əksinə, bir şəxs başqasının ona verdiyi adı rədd edirsə, bu onun özü üzərindəki hakimiyyətini də rədd etməsi deməkdir. Bu səbəbdən afroamerikalıların adlarını dəyişdirmələri bu nöqteyi-nəzərdən tamamilə siyasi bir addım kimi dəyərləndirilə bilər.

Malkolm Litl öz adını Malkolm X etməklə, əslində, əsl adını ondan oğurlayan sistemə qarşı üsyan edir və edilən oğurluğun fərqlində olduğunu ifadə edirdi. Lakin eyni zamanda riyaziyyatda məchulu simvolizə edən "X" hərfi bir

çarəsizliyi də ifadə edirdi. Malkolm nə qədər Litl soyadını rədd etsə də, yerinə qoyacaq alternativə malik deyildi. Buna görə də X hərfindən istifadə edib. Çünki Afrikadan Amerikaya gələnə qədər hafizə zənciri də qopmuşdur. Beləliklə də, başqa şeylər bir yana, adlar belə unudulmuşdur. Bu kontekstdə "X" hərfi qəbul edilə bilinməyən mövcud reallığa qarşı məchul bir reallığı seçmək mənasını ifadə edir. Bu məchul Malkolmun keçmişidir, amma eyni zamanda kəşf edildiyi təqdirdə gələcəyi də olacaqdı.

X soyadı göstərir ki, itirilən keçmişi yenidən qazanmaq üçün böyük bir əzm lazımdır. Bu, bir tərəfdən mövcud saxta şəxsiyyətdən azad olarkən, digər tərəfdən də keçmiş şəxsiyyətə ləyaqətin sübutunu zəruriləşdirir.

Nəhayət, Malkolm təkcə ona verilən soyadı deyil, adı da rədd edir. Əl-Hacc Malik əl-Şabaz olur. Həyatının son səhifəsinə gəlib çatanda istifadə etdiyi ad budur.

Malkolm Litldən Malkolm X-ə, oradan da əl-Hacc Malik əl-Şabaza qədər olan dəyişikliyə paralel olaraq Malkolmun dini inanclarında da dəyişikliyin olduğu nəzərə alınmalıdır. Malkolm Litl adı xristianlıq və dinsizlik səhifəsi ilə, Malkolm X adı İslam Millətinin doktrinası olan qaradərili irqçiliyinə əsaslanan İslam anlayışını mənimsədiyi səhifə ilə, əl-Hacc Malik əl-Şabaz isə həqiqi İslam anlayışına sahib olduğu səhifəylə üst-üstə düşür. Malkolm bu səhifələrin birindən o birinə keçib təkamül edərək inkişaf edib. Lakin bu təkamül və həqiqət axtarışı olduqca ağrılı bir mərhələ olmuşdur.

Baş gicəlləndirən yüksəliş və əxlaqi çürümə

Malkolm X Elayca Məhəmmədə, sanki, pərəstiş edəcəsinə bağlı idi. Təcrübəli qocanın xidmətində yorulmaq

bilməyən bu enerjili insanın səyləri qısa müddət ərzində öz bəhrəsini verdi. Yüz minlərlə mənsubun yanında iqtisadi nailiyyət gözqamaşdırıcı idi.

1960-cı illərin əvvəllərində İslam Milləti hərəkatı təkcə Çikaqoda yarım milyon dollar məbləğində daşınmaz əmlakın sahibinə çevrilmişdi. İslam Milləti hərəkatına aid ticarət obyektlərinin qiyməti 10 milyon dollardan artıq idi.

İslam Milləti hərəkatının mətbuat orqanı *Muhammad Speaks* qəzetinin tirajı yarım milyonu ötmüşdü. Bu rəqəm Muhammad Speaksin ən çox satılan zənci qəzeti olduğu demək idi.

Göz qamaşdıran bu nailiyyətlər çox sadə keçmişlərdən gələn qaradərili müsəlmanlar arasında gizli bir əxlaqi çürüməni də özü ilə gətirmişdi. Malkolm X-in dürüstlüyünün bütün bu inkişaflarda çox mühüm rolu vardı. İnsanlar maddi məsələlərdə ona tamamilə güvənirdilər. Lakin başgicəlləndirən nailiyyətlərin və yüksəlişin ərsəyə gəlməsində çox az rol oynayan liderlik kürsüsünün əxlaqi bünövrəsi bu imtahanda uğur göstərə bilmədi.

Uğursuzluğa məruz qalanlar arasında Malkolmun yıxılmasına səbəb olan bir isim mövcuddur: Hərəkatın lideri Elayca Məhəmməd. Elayca Məhəmmədin əxlaqi çürüməyə yuvarlandığını şəxsən öz dilindən eşidən Malkolm X o günədək, sanki, pərəstişdərcəsinə itaət etdiyi xilaskarından bir anın içində soyuyur. Artıq yolların ayrılması çox vaxt almayacaqdı.

Malkolm X öldükdə isə qəzetlər "Malkolm bir qəpiksiz öldü" – deyə başlıq yazacaqdılar. Bu onun milyonlarla dol-

ları idarə edən bir lider olduğu halda, heç bir halda dü-rüstlükdən ayrılmadığının nişanəsi olmuşdur.

Dördüncü dövr:

Həqiqi İslamla qarşılaşma

Malkolm X-in Elayca Məhəmmədlə yolları ayrılmasaydı, ənənəvi İslama yönəlmə alternativ, bəlkə də, heç ağına gəlməyəcəkdi. Yaxud ən azı onu bir başqa vaxta saxlayacaqdı. İslam Milləti hərəkətindən qovulmaqla bir anda özünü boşluqda görən Malkolm X indiyədək özündə basdırdığı bir problemi təcili həll etməyə qərar verir. Bu problem İslam Milləti təlimi ilə ənənəvi İslam təlimi arasında olan diqqətdən yayınandırılmayacaq qədər böyük fərqlər idi.

Elayca Məhəmməddən ayrıldıqdan sonra Harlemdə Müsəlman Məscidini quran Malkolm X İslam dünyası ilə əlaqələrini gücləndirmək üçün səy göstərməyə çalışır. Onun bu söyləri Amerikada İslamı həqiqi axarına salacaq və xurafatlardan xilas edəcəkdi. Bu baxımdan Malkolm X hardasa bir əsrdir axtarış içərisində olan, həqiqi İslamı heç cür tapa bilməyən və yarıcahil, hətta pis niyyətli liderlərin əlində istismar edilən amerikalı qaradəriliyərin bu əməlini reallığa qovuşdurmuş bir lider kimi tarixə düşüb.

Malkolm X müqəddəs torpaqlara gedib həqiqi İslamla qarşılaşdıqda özünü, sanki, həbsxanadan yeni azad olmuş kimi hiss etdiyini deyir. Bu duyğu bir tərəfdən yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, irqçi bir cəmiyyətin yaratdığı psixoloji təzyiqin zehindən uzaqlaşmasının hiss edilməsi kimi görünə bilər. Lakin digər tərəfdən, bu hiss azgınlıqdan hidayətə qovuşmağın verdiyi hissdır. Azgınlıq içində olan

bir insan – fərqində olmasa belə – həbsxanadadır. Bunun əksinə, İslam azadlıqdır. Hidayətə qovuşan insan əvvəllər, sanki, bir həbsxanada yaşadığını, o haldan xilas olduqdan sonra üzərindən qalxan ağırlıqlar səbəbindən yüngüllük hiss edir. Həqiqəti tapan qəlb bir anda rahatlaşır.

Malkolm X-in on ildən artıq İslam Milləti hərəkətinin təmsilçiliyini etdiyi halda, həqiqi İslamdan xəbərsiz olmasının səbəbi özünün səhlənkarlığından da çox, İslam dünyasının və sayları bir milyarda yaxın olan müsəlman dünyasının laqeydliyi ilə əlaqələndirilməlidir. Müsəlmanlar Amerikada İslamı kəşf etməyə çalışan insanları, sanki, görməməzliyə vurublar, onlara axtarışlarında kömək edib yol göstərməyiblər.

Nəhayət Malkolm X-in həqiqi İslama yönəlməsi də həqiqi İslamı mənimsəmiş müsəlmanların təşəbbüsü sayəsində olmayıb. Müsəlmanlar Malkolm X-i tapmayıb, o, müsəlmanları tapmışdır. Öz problemləri altında boğulan İslam dünyası dünyanın başqa bir bölgəsindəki qardaşlarına əl uzatmağa əhəmiyyət verməmişdir. Amerikaya çoxu əyləncə və ya təhsil kimi səbəblərlə səyahət edən müsəlmanlar arasında ordakı müsəlmanlara kömək etmək məqsədi ilə gedənlər yox deyiləcək qədər az olub. Bunun əksinə, amerikalı xristian missionerlər son iki əsrdə İslam ölkələri də daxil olmaqla, dünyanın hər bir yerinə səpələniblər. İyirminci əsrin əvvəlində Osmanlı Dövlətinin sərhədləri daxilində yüzlərlə missioner məktəbi vardı. Lakin müsəlmanlar Amerika üçün bir dənə də olsun İslam məktəbi açmamışdılar.

Dolayısı ilə Amerikada İslama yönəliş tamamilə içdən gələn bir yönəlmənin nəticəsidir, İslam dünyasından ge-

dən müsəlman dəvətçilərin söylərinin nəticəsi deyil. Bunun müqabilində ötən əsrdə xristianlığın dünyada (xüsusən də Uzaq Şərq və Afrikada) yayılması kənardan gələn missionerlərin sayəsində həyata keçib. Xristianlıqla missionerlik çox əvvəldən təşkilatlandığı halda, İslamda, demək olar ki, bu, heç olmayıb.

Malkolm X-in Həcdə yaşadığı dəyişilmə həm dini, həm də siyasi bir dəyişilmədir. Bir tərəfdən İslam Milləti hərətinin batil əqidəsini tərk edən Malkolm X digər tərəfdən, İslam Millətinin irqçi ideologiyasını da tərk edib. Allahın birliyinə, hz. Məhəmmədin (s) onun qulu və rəsulu olduğuna iman gətirir. Artıq Elayca Məhəmmədin kitablarının əvəzinə, Quran, hədis və həqiqi İslam əqidəsini müdafiə edən kitabları əsas sayır.

Elayca Məhəmmədin oğlu Uolles Məhəmməd də çox qısa bir vaxtdan sonra Malkolm X-in yolunu davam etdirəcək və o da həqiqi İslam inancını qəbul etdiyini elan edəcəkdir. Hər nə qədər bəzi qaradərililər köhnə İslam Milləti inanclarını müdafiə etməyə davam etsələr də, Malkolm X və Uolles Məhəmməd yanlış istiqamətdə axan çayı doğru istiqamətə yönəltməyi bacara biliblər. Beləliklə, Amerikadakı qaradərili müsəlmanlar hərəkatı İslam dünyasının digər qismindən qopub özünəxas bir hərəkat olmaqdan çıxaraq bir milyardlıq İslam dünyası ilə bütövləşməyi bacara bilmişdi. Həm də bunu İslam dünyasından çox az dəstək görərək, hətta, bəlkə də, heç bir dəstək görmədən həyata keçiriblər.

Mübarizəsi

**Qaradəriliyərin haqlarından
ümumdünya insan haqlarına**

Malkolm X-in missiyası və siyasi mübarizəsini daha yaxşı başa düşə bilmək üçün Amerikada irqlərarası münasibətlərin tarixinə qısaca nəzər salmalıyıq. Bu məqsədlə aşağıda qərar verilənlərin Afrika qitəsindən Amerikaya necə gətirildiyi, azadlıqları əllərindən alınan milyonlarla insanın necə kölələşdirildiyi, daha sonra köləliyin necə ləğv edildiyi, lakin hüquqi baxımdan ləğv edilməsinə baxmayaraq, irqçiliyin necə iyirminci əsrə qədər davam etdiyinə qısaca nəzər salmaq lazım gələcək. Bu məsələni aşağıdakı üç dövr şəklində qeyd edəcəyik: 1. Kölə ticarəti; 2. Köləliyin ləğvi; 3. İrqçilik və ağ-qara ayrı-seçkiliyi.

İkinci növbədə Amerikada irq məsələsinin həlli üçün ortaya atılmış üç alternativini nəzərdən keçirməyimiz lazımdır: 1. İrq haqları və ayrı-seçkilik münasibəti, 2. Vətəndaş haqları və inteqrasiya münasibəti, 3. İnsan haqları münasibəti.

Amerika və köləlik

1619-cu ildə bir Hollandiya gəmisi Amerikanın Virjiniya sahillərinə yaxınlaşır. Gəminin gətirdiyi yük Afrikada tutularaq əsir edilmiş zəncilər idi və kölə kimi satmaq məqsədilə Amerikaya gətirilmişdilər. Amerikaya Avropadan gələrək məskunlaşmış ağdərili köçərilərin tütün, düyü

və pambıq tarlalarında işləyən işçilərə təcili ehtiyacları vardı. İşçi qüvvəsi ehtiyacını təmin etməyin kölələrdən daha ucuz yolu nə ola bilər?! Buna görə də qaradərili kölələr dərhal qapılır. Başladıqları ticarətin tutduğunu gören kölə tacirləri Afrika və Amerika arasındakı səfərləri artırmağa qərar verirlər. Amerikanın başına bəla olan və o gündən bəri hələ də tam olaraq həll edilməyən köləlik və irqlərarası münasibətlər problemi də belə başlayır.

İqtisadiyyatın tarıma çəkildiyi bir dövrdə kölələr işçi qüvvəsi ehtiyacının münasib həll yoludur. Lakin sənayeləşmə ilə bərabər, iqtisadiyyat yenidən qurulur və işçi qüvvəsi ehtiyacının təmin edilməsi mövzusunda köləlik həll yolu olmaqdan çıxır.

Köləlik 1619-cu ildən 1865-ci ilədək davam edir. Bu dövr ərzində sayları milyonlara çatan zənci Afrikadan Amerikaya kölə kimi gətirilirlər. Gələn kölələrin əvvəlki dinlərini qorumalarına icazə verilmir və zorla xristianlaşdırılırlar. Lakin xristianlığı qəbul edən qaradəriliyərin ağdəriliylə eyni kilsədə ibadət etmələrinə icazə verilmir. Bunun nəticəsi olaraq qaradəriliyə bu gün hələ də, milyonlarla mənsubu olan, özlərinə məxsus baptist kilsəsini qururlar.

Afrikadan gətirilən kölələrin tək-cə dinləri deyil, eyni zamanda adları da dəyişdirilir. Onlara xristian adları və soyadları verilir.

Bununla da kifayətlənməyib, öz dillərində danışmalarına icazə verilmir.

Beləliklə, kölələr dinlərini, dillərini və adlarını unudurlar. Nəticədə tamamilə ağdərili insandan asılı vəziyyətə düşürlər.

Köləliyin hüquqi ləğvi

Köləlik 1865-ci ildə Amerika konstitusiyasına əlavə edilən 13-cü düzəlişlə ləğv edildi. Köləliyin ləğvi təkcə Amerika baxımından deyil, bütün dünya nöqteyi-nəzərindən olduqca mühüm bir proses idi. Lakin hüquqi müstəvidə reallaşdırılan bu inqilabxüsusiyyətli dəyişikliyin praktikada öz əksini tapması necə olacaqdı? Bu məqamda ağdərili insan azadlıq və bərabərliksevər davranışını bir yana buraxıb irqçi mövqe tutaraq qaradəriliyə köləlik dövründən daha pis bir istismar sistemi altında saxlamağa çalışmışdır.

1950-ci illərin sonuna qədər qüvvədə qalan və Cim Krou qanunları kimi tanınan qanunlara görə qaradəriliyə avtobusların arxa hissəsinə, ağdəriliyə isə qabaq hissəsinə minmək məcburiyyətində idilər. Kinoda qaralar və ağlar onlar üçün əvvəlcədən təyin edilmiş ayrı-ayrı yerlərdə oturmalı idilər. Ağdəriliyə məxsus edilmiş restoranlarda qaradəriliyə yemək yeyə bilməzdilər. Hətta ayaqyolu və əlüzüyanlar da ayrılmışdı. Cim Krou qanunları ağdəriliyə istifadə etdiyi müəssisələrin qaradəriliyə istifadə etdiklərindən daha keyfiyyətli olmalarını tələb edirdi. Qaradəriliyə ya heç bir müəssisəsi yox idi, ya da ağdəriliyəkindən daha keyfiyyətsiz müəssisələri vardı. İrq ayrı-seçkiliyi ağların və qaraların istifadə etdikləri müəssisələrin keyfiyyət fərqi ilə konkret şəkildə üzə çıxırdı.

Alabama ştatının Montqomeri şəhərində qüvvədə olan bir qanuna görə qaradəriliyə avtobusa arxadan minməli və arxa sıralarda oturmalı idilər. Lakin əgər ağdəriliyə ayrılan hissə dolardısı, bu halda ağdəriliyə sıralarına ən yaxın sırada əyləşən qaralar yerlərini ağlara vermək məcburiyyətində idilər. 1955-ci ildə Roza Park adlı bir zənci

Köləliyin hüquqi ləğvi

Köləlik 1865-ci ildə Amerika konstitusiyasına əlavə edilən 13-cü düzəlişlə ləğv edildi. Köləliyin ləğvi təkcə Amerika baxımından deyil, bütün dünya nöqteyi-nəzərindən olduqca mühüm bir proses idi. Lakin hüquqi müstəvidə reallaşdırılan bu inqilabxüsusiyyətli dəyişikliyin praktikada öz əksini tapması necə olacaqdı? Bu məqamda ağdərili insan azadlıq və bərabərliksevər davranışını bir yana buraxıb irqçi mövqe tutaraq qaradərililəri köləlik dövründən daha pis bir istismar sistemi altında saxlamağa çalışmışdır.

1950-ci illərin sonuna qədər qüvvədə qalan və Cim Krou qanunları kimi tanınan qanunlara görə qaradərililər avtobusların arxa hissəsinə, ağdərililər isə qabaq hissəsinə minmək məcburiyyətində idilər. Kinoda qaralar və ağlar onlar üçün əvvəlcədən təyin edilmiş ayrı-ayrı yerlərdə oturmalı idilər. Ağdərililərə məxsus edilmiş restoranlarda qaradərililər yemək yeyə bilməzdilər. Hətta ayaqyolu və əlüzyuyanlar da ayrılmışdı. Cim Krou qanunları ağdərililərin istifadə etdiyi müəssisələrin qaradərililərin istifadə etdiklərindən daha keyfiyyətli olmalarını tələb edirdi. Qaradərililərin ya heç bir müəssisəsi yox idi, ya da ağdərililərinkindən daha keyfiyyətsiz müəssisələri vardı. İrq ayrı-seçkiliyi ağların və qaraların istifadə etdikləri müəssisələrin keyfiyyət fərqində konkret şəkildə üzə çıxırdı.

Alabama ştatının Montqomeri şəhərində qüvvədə olan bir qanuna görə qaradərililər avtobusa arxadan minməli və arxa sıralarda oturmalı idilər. Lakin əgər ağdərililərə ayrılan hissə dolardısı, bu halda ağdərililərin sıralarına ən yaxın sırada əyləşən qaralar yerlərini ağlara vermək məcburiyyətində idilər. 1955-ci ildə Roza Park adlı bir zənci

qadın axşamüstü yorğun-arğın işindən evinə qayıdarkən avtobusda ağdəriliblərin hissəsinə yaxın oturacağa əyləşmişdi. Ağlara ayrılan hissə dolanda avtobus sürücüsü qadına yerini ağdərili sənişinə verməsini xatırlatdı. Roza Park ağdərili sənişinlə eyni məbləği ödədiyini deyərək bunu rədd etdi. Lakin qanuna qarşı çıxdığı üçün həbs edildi. Martin Lüter Kinq adlı bir xristian keşişin liderliyi ilə yaranan Vətəndaş Haqları Hərəkatı da lap əvvəldə Roza Parkı xilas etmək və dəstəkləmək üçün meydana çıxmışdı.

Qeyd olunan ağ-qara ayrı-seçkiliyinə qarşı aparılan mübarizə bəhrəsini çox ləng verirdi. Məsələn, qaralar ağlarla eyni məktəbə getməyə başlamışdılar. Qanunla səs vermələri üçün heç bir maneə yox idi. Lakin bütün bu haqları aktiv surətdə qüvvəyə mindirmək üçün nə qaradərili, nə də ağdərili əhali tam olaraq hazır deyildi. Ağdəriliblərlə bərabər hərəkət etmək istəyən və qanunun onlara verdiyi haqları istifadə etmək istəyən qaradəriliblər Ku Kluks Klan kimi ağdərili üstünlüyünü müdafiə edən irqçi qruplaşmaların hücumlarına məruz qalmaqda idilər. Necə ki həyatı boyu dəfələrlə ağdərili irqçilərin hücumuna məruz qalan Malkolmun atası Erl Litl də, böyük ehtimalla, ağdərili irqçilər tərəfindən öldürülmüşdü. Ağdərili irqçilərin hücumları və suiqəsdləri qarşısında hüquqa müraciət edən ailə heç bir nəticə almamış, hətta məhkəmə onlara haqlarını qaytarmaq əvəzinə, onları ittiham edərək məhkum etmək istəmişdi. Məsələn, Lansinqdə evləri yandırıldığı vaxt məhkəməyə şikayət edən Erl Litl evində partlayıcı maddə saxlamaqda ittiham edilmişdi. Daha sonra sığortə şirkətinə müraciət etdikdə təzminat ödəmək istəməyən şirkət onu öz evini yandırmaqda ittiham etmişdi.

Bütün bunlar o dövrdə köləliyin hüquqi yolla ləğv edilməsinə baxmayaraq, qaraların hələ də ikinci sinif vətəndaş münasibəti gördüklərini aydın şəkildə göstərir. Çünki köhnə ağalarının irqçi təfəkkürü hələ dəyişməmişdi; onlar qaradərililəri hələ də aşağı irq hesab edirdilər.

Buna görə də qaradərililər bərabərlik əldə etmək üçün köləliyin ortadan qaldırılmasından sonra iki əsr də mübarizə etmək məcburiyyətində qalıblar. Bərabərliyə nail olmaq qaraların köləlik təfəkkürünü, ağların isə irqçi təfəkkürünü tərk etmələrindən sonra həyata keçib. Bu psixoloji dəyişmənin reallaşmasına həyatlarını fəda etmə bahasına olsa belə, bir çox qaradərili lider rəhbərlik edib. Malkolm X-in ailəsi də bunlardan biridir.

İnsan haqları

mübarizəsi və Malkolm X

Malkolm X mübariz bir ailədən olub. O, haqq olduğuna inandığı bir mübarizəni həyatı bahasına müdafiə edən bir atanın oğludur. Atası Erl Litl Markus Qarvinin qara irqin müstəqilliyini müdafiə edən Ümumdünya Zəncilərin Vəziyyətini Yaxşılaşdırma Assosiasiyası (The Universal Negro Improvement Association, U.N.I.A.) hərəkatının aparıcı şəxslərindən və Miçiqan bölgəsi üzrə nümayəndələrindən idi. Markus Qarvi tutularaq həbs edildikdə Erl Litl onun azad olunması üçün o dövrün ABŞ prezidenti Kalvin Kulic də daxil olmaqla, bir çox dövlət rəsmisinə məktub göndərəcək qədər öz liderinə bağlı idi. Anası Luis Litl vaxtilə Qarvinin qəzeti *Negro World* (Zənci Dünyası) adlı qəzetə məqalə yazırdı.

Erl Litl təsirli çıxışları olan mahir bir natiq idi. Kilsədə etdiyi dini söhbətlərdən çox qaraların ağların asılılığından azad olmalarını müdafiə edən siyasi söhbətləri ilə diqqəti cəlb edirdi. Erl Litla görə, din insanların təkcə Tanrı ilə münasibətlərini deyil, eyni zamanda digər insanlarla münasibətlərini də müzakirə edir; kilsə həm bir məbəd, həm də ictimai və siyasi bir qurum kimidir. İnsanlararası münasibətlərdə haqsızlıq ortaya çıxıbsa, din adamı bu vəziyyətə səssiz qala bilməz.

Erl Litl bərabərlik və azadlıqsevər fikirlərinə görə irqçi ağdərililərin diqqətini cəlb edirdi. Buna görə də Malkolm dörd yaşında olanda, 1929-cu ildə Miçiqanda Lansinqdəki evləri Ku Kluks Klan adlı irqçi ağdərilili qruplaşmanın üzvləri tərəfindən yandırılmışdı. Lakin bütün bu təhdid hərəkətləri Erl və Luis Litli mübarizədən saxlaya bilmədi. Onlar hələ də fəaliyyətlərinə davam edirdilər. Bu vəziyyət Erl Litlin müəmmalı şəkildə öldürülməsinə qədər davam etdi.

Belə bir idealist və mübariz ailədən olan Malkolm hələ uşaq ikən vəkil olmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Lakin bir gün bunu sinifdə gələcəkdə nə etməyi düşündüyünü soruşan müəlliminə dedikdə aldığı cavab onu çox təəccübləndirmiş və ümidləri puç olmuşdu:

"Burada hamımız sənə çox istəyirik. Lakin sən bir zənci olduğunu unutmamalısan. Vəkil olmaq! Bu bir zənci üçün real bir hədəf deyil. Sən ola biləcəyin şeyi düşünməlisən. Sənin çox qabiliyyətli əllərin var. Nə üçün dülgər olmağı düşünmürsən?"

The Autobiography of Malcolm X

O gündən sonra Malkolm X üçün məktəb mənasını itirib. Çünki təhsil almağın onun gələcəyində heç bir dəyişiklik yaratmayacağını düşünürdü. Zəncilərin həyatda çata biləcəkləri ən yüksək nöqtələr onsuz da məlum idi və bu peşələr o qədər də yüksək təhsil tələb etmirdi. O dövrdə Amerikada vəkillik, doktorluq kimi təhsil tələb edən peşələr ağılara aid idi. Əkinçilik, dülğərlik kimi əl əməyi tələb edən peşələr isə qaradərilələrin idi. Bu fərqlilik səbəbi kimi qaraların qabiliyyətsizliyi, beyinlərinin inkişaf etməmiş olması kimi irqçi tezislər ortaya atılırdı. Həqiqətdə isə qaraların həmin peşə sahələrinə girməmələrinin səbəbi qabiliyyətsizliklərindən deyil, onlara imkan verilməməsindən qaynaqlanırdı.

Bu hadisə Malkolmun həyatında bir neçə səbəbə görə mühüm sayılır.

Əvvəla, Malkolmun öz qabiliyyətini düzgün diaqnoz etdiyini göstərir. Doğrudan da, o, həyatının gələcək dövrlərində də görünə bildiyi kimi, vəkillik qabiliyyətinə malik bir şəxs idi. Malkolm, əslində, vəkil olmaq idealını, arzusu-nu, apardığı insan haqları mübarizəsi ilə reallaşdırmış sayılır. Hüquq fakültəsində oxuyub vəkil olmasa da, səssiz və müdafiəsiz zənci kütlələrin haqlarını ağdərili irqçilərə və hökumət rəsmilərinə qarşı uğurla müdafiə etmişdir. Malkolmun İslam Milləti hərəkətini və o hərəkət daxilində ona verilən təmsilçilik rolunu rahatlıqla mənimsəməsi və müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsinin kökləri uşaqlıq dövrlərindəki bu hadisəyə qədər aparılıb çıxarıla bilər.

Həyatının son səhifəsində isə Malkolm X Qərb müstəmləkəçiliyinin qurbanı olan bütün irq və millətlərin müdafiəsini üzərinə götürüb. Haqsızlığa qarşı çıxmaq və haqsızlığa

məruz qalanların haqlarını müdafiə etmə səyinin bu səhifədə ən yüksək səviyyəyə çatdığını demək olar. Malkolm bu söylərini Birləşmiş Millətlər Təşkilatı çərçivəsində də irəli aparmağa çalışıb.

Lakin həyatının son dövründə vəkil olmaq arzusunu başqa bir yolla reallaşdırmış olmasına baxmayaraq, uşaqlıq dövründə qarşısının bağlı olduğunu başa düşməsi Malkolmun yaşadığı cəmiyyətdəki irqçiliyi, bərabərsizliyi və ayrı-seçkiliyi çox kəskin şəkildə təcrübə etməsinə yol açıb. Malkolmun gələcəkdəki bütün mübarizəsi hələ orta məktəbdə ikən qarşısını kəsən və prinsipial haqlarını əlindən alan bu irqçi və ayrı-seçkilik salan sistemə qarşı olub. Müasir cəmiyyətdə dövlət nəzarətindəki kütləvi təhsil cəmiyyətdəki sinfi quruluşu yenidən formalaşdırmaq və davam etdirmək üçün istifadə edilib. Malkolm hələ uşaqlıq illərində ölkəsindəki təhsilin ictimai funksiyalarından birinin irqlər arasındakı bərabərsizliyi davam etdirmək olduğunu başa düşüb.

Malkolm eyni zamanda bunu da başa düşüb: Qarşısının alınmasının yeganə səbəbi var. O da dərisinin rəngidir. Çünki o öz sinfində çox müvəffəqiyyətli şagird idi. Bu hal irq prinsipinə söykənərək insanların haqlarının tapdanması mənasını daşıyır. Malkolm kimi bir çox imkandan məhrum edilən zənci şagirdlərin yalnız bir günahı vardı: Qaradərili olmaq.

Din və insan haqları

Köləlik dövründə ağ insan qaraların toplantı keçirməsinə əsla icazə vermirdi. İcazə verilən yeganə toplantı dini ayin-

lər idi. Bunun nəticəsi olaraq qərarətililər üçün yeganə ictimai təşkilatlanma yolu vardı: Dini cəmiyyət yaratmaq. Hər növ problem dini cəmiyyət daxilində gündəmə gəlmək məcburiyyətində idi. Çünki başqa cür toplaşma imkanı yox idi.

Yenə bu faktın nəticəsi kimi qərarətili cəmiyyətdə ağ insanın icazə verdiyi yeganə liderlik də dini liderlik idi. Buna görə dini liderlikdən kənar başqa növ liderliyin meydana çıxması mümkün deyildi. Qərarətililərə istənilən mövzuda din adamları rəhbərlik edirdilər.

Köləliyin başa çatmasından sonra da bu vəziyyət olduğu kimi davam edib. Qərarətililərin azadlıq və bərabərlik axtarışlarında dini cəmiyyətlər rol oynayıb və onlara din adamları rəhbərlik edib. 1950-ci illərdə xristian qərarətililər Martin Lüter Kinq, müsəlman qərarətililər isə Elayca Məhəmmədin liderliyi ətrafında dini cəmiyyətlər kimi təşkilatlanmışdılar. İstifadə etdikləri ifadə tərzini dini ifadə idi.

Malkolmun İslam dinini qəbul etməsinin kökündə İslamın irqlərə bərabər münasibət göstərən mövqeyinin çox böyük bir rolu olduğu şübhəsizdir. Xristianlıq qaralara qarşı aparılan ağdərili irqçilik qarşısında, zəncilərin gözündə uğurlu bir funksiya daşımayıb. İrqçilərin xristian teologiyasını öz ideologiyalarını dəstəkləmək üçün istifadə etmələri zənciləri başqa axtarışlara sövq etmiş və İslamın konkret surətdə bərabərliksevər mövqeyi onları cəlb etmişdir. Müsəlman olan afroamerikalıların əksəriyyəti xristianlığı təkcə onları vətənlərindən ayıraraq gətirən və əsrlərlə istismar edən kölə tacirlərinin dini olduğu üçün deyil, eyni zamanda bərabərlik və azadlıq axtarışlarında onlara lazımi vasitələri təsirli şəkildə təmin etmədiyi üçün tərk ediblər.

Atası Erl Litl üçün olduğu kimi, Malkolm üçün də din bir təşkilatlanma və haqq axtarma vasitəsi olub; din təkəcə insanın Tanrı ilə münasibətlərini deyil, onun digər insanlarla münasibətlərini də haqq və ədalətə əsaslanan bərabərlik qanununa uyğun tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir. Digər bir çox nümunələr kimi, vətəndaş haqları hərəkatının liderlərindən olan Martin Lüter Kinq də din adamı idi.

Dinin zəncilərin haqlarını müdafiə etmə vasitəsi kimi istifadə edilməsinin digər səbəbi də onun afroamerikalı cəmiyyətin malik olduğu yeganə müştərək ifadə vasitəsi olması idi. Eyni zamanda dini cəmiyyətləşmə də onların yeganə ictimai təşkilatlanma forması idi. Yeni bir ifadə və ictimai təşkilatlanma forması yaratmaq olduqca çətin, hətta qeyri-mümkün bir iş olduğuna görə mövcud dini ifadə və təşkilatlanmanın cəmiyyətin təcili bir problemini həll etmək üçün səfərbər edilməsi qaçılmaz idi.

Gənc Malkolm X ilə

Martin Lüter Kinqin müqayisəsi

Malkolm X-in siyasət sahəsinə çıxdığı 1950-ci illərdə irqçiliyə qarşı mübarizə aparan başqa bir mühüm lider də vardı: Keşiş Martin Lüter Kinq. Kinq bir keşiş olaraq xristian qaradəriliələrin haqq və bərabərlik tələblərinə liderlik edirdi. Kinqin hərəkatı daha çox vətəndaş haqları hərəkatı kimi tanınırdı. İslam Milləti hərəkatının təmsilçisi kimi siyasət səhnəsinə gələn Malkolm X Kinqi çıxılmaz bir küçədə addımlamaqda ittiham edir və onun söylərinin əsla

nəticə verməyəcəyini iddia edirdi. Lakin həcdən qayıtdıqdan sonra Malkolm X Kinqə daha dostcasına münasibət bəsləmişdir.

Gənclik dövründə Malkolm X ilə Martin Lüter Kinq arasındakı fərqliliyi biri müsəlman, digəri isə xristian olduğu üçün yalnız din fərqliliyi kimi görmək yanlış olar. Din ayrılığı ilə yanaşı, iki lider arasında qaradərilələrin probleminin təqdim olunması, mübarizənin hədəfinin nə olması və mübarizədə təqib ediləcək metod mövzusunda fikir ayrılıqları vardı. İslam Millətindən ayrılıb İslamın ümumdünya mövqeyini tanıdıqdan sonra Malkolmun bu mövzulardakı metodu dəyişsə də, – Malkolmun ən son siyasi mövqeyi aşağıda qeyd ediləcək – on iki il davam etdirdiyi mübarizənin daha yaxşı anlaşılmasına kömək edəcəyi üçün qeyd olunan ixtilafli məqamlara bir-bir qısaca nəzər salmaqda fayda var.

**Problem: İnsan haqları,
yoxsa vətəndaş haqları?**

Malkolm X dini ifadə tərzilə yanaşı, o dövrdə Nyu Yorkda yeni qurulmuş Birləşmiş Millətlər Təşkilatına hakim olan sekulyar hüquqi ifadə tərzindən də istifadə etməyə başlamışdı. Malkolma görə, afroamerikalıların problemi bir “insanlıq problemi”dir, təkcə ABŞ-la əhatəli bir problem deyil. Bu səbəblə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kontekstində beynəlxalq müstəvidə müzakirə edilib həll edilməlidir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ABŞ-ı etdiyi zülmərə görə təzminat ödəməyə məhkum etməlidir. Necə ki yəhudilərə zülm edən və onların haqlarını tapdalayan

Almaniyanı təzminata məhkum etmişdi. Malkolma görə, eyni prosesin ABŞ-a məcburi surətdə gətirilərək kölələşdirilən və illərlə istismar edilən zəncilər üçün də tətbiq edilməsi zəruridir.

Bunun əksinə, ABŞ-ın Cənub ştatlarında fəaliyyət göstərən Martin Lüter King ABŞ-da yaşayan zəncilərin probleminin Amerika problemi olduğunu irəli sürür və problemi vətəndaş haqları problemi kimi dəyərləndirirdi. Martin Lüter King Amerika hökumətindən qərarətililərə verdiyi zərərləri kompensasiya etməsi tələbini heç vaxt dilə gətirməyib. Eyni zamanda King məsələnin Birləşmiş Millətlər Təşkilatına çıxarılmasının da tərəfdarı deyildi. Kingə görə irqçilik Amerikanın daxili məsələsi idi və yeni qanuni tənzimləmələrlə həll edilə bilərdi.

Malkolm X qərarətililərin irqçi ağdərililərin yeganə qurbanı olmadığını Asiya və Latin Amerikasında da ağdərililərin müstəmləkəçilik edib insanları kölələşdirdiklərini ifadə edərək ağdərili irqçiliyinin bütün qurbanlarının birlikdə mübarizə aparmasını istəyirdi. Bu formada millətlərarası bir mübarizənin aparıla biləcəyi yeganə forum isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı idi. Malkolm X-in Kuba lideri Fidel Kastro kimi üçüncü dünya ölkəsi liderləri ilə əlaqə qurmasının arxasında duran fikir bu idi.

Malkolm X Afrikadakı azadlıqsevər liderlərin Cənubi Afrikanın irq ayrı-seçkiliyinə qarşı çıxdığı halda, Amerikada 22 milyona yaxın qərarətiliyə qarşı aparılan ayrı-seçkiliyə göz yummamalı olduqlarına inanırdı. Danışdığı afrikalı liderlər də bu mövqeyi müsbət qarşılayırdılar. Lakin Amerika hökuməti qaraların ölkədə məruz qaldıqları ayrı-seçkiliyin

dünyada eşidilməsini istəmirdi. Ayrı-seçkiliyin tədricən aradan qaldırıldığı və vəziyyətin düzəldiyi təəssüratını yaratmaq üçün propaqanda edirdi. Malkolm X Afrikaya etdiyi səyahətlərdə bu sahədəki Amerika propaqandasının reallıqlara uyğun gəlmədiyini hər fürsətdə dilə gətirirdi. Ona görə bütün dünyada ağ insanın istismar etdiyi xalqlar birləşərək ortaq mübarizə aparmalı idilər.

Amerika İkinci Dünya müharibəsindən sonra bütün dünyada kommunizmə qarşı demokratiyanın və insan haqlarının ən qabaqcıl müdafiəçisi rolunu üzərinə götürmüşdü. Buna görə də demokratiya çempionu olmaq istəyən ABŞ üçün öz ölkəsindəki qaradəriliyə qarşı edilən haqsız rəftarların Birləşmiş Millətlər Təşkilatının gündəminə gəlməsi və üstəlik buna görə təzminata da məhkum edilməsi son dərəcədə utanılacaq bir hal ola bilərdi! Malkolm X bu şəraitdə haqlar mübarizəsini davam etdirərkən, Amerika hökumətinə təzyiq etmək üçün son dərəcə təsirli bir strategiya kəşf etmişdi.

Lakin bu mövqe irqçi ağdəriliyə çox böyük əks reaksiya yaradırdı. Onlar bütün dünyadakı qaradəriliyə və ya istismar edilən bütün insanların birləşməsi bir tərəfə, Amerikadakı qaradəriliyə belə, birləşməsini çox təhlükəli bir proses hesab edirdilər və buna görə tədbirlər görürdülər. Ağdəriliyə görə Amerikadakı qaradəriliyə birləşməsi üçün çalışan hər bir lider təhlükəli insandır. Markus Qarvi və Mərakeşli Əli kimi liderlər bu səbəbdən təsirsiz hala gətirilmişdilər. Adı çəkilən birləşmənin dünya miqyasında reallaşması üçün çalışan bir lider isə daha çox təhlükəli idi.

Hədəf: Müstəqillik, yoxsa integrasiya?

Azlıq halında yaşayan cəmiyyətlərin siyasətçiləri həmişə bir dilemma ilə üz-üzə idilər: Integrasiya edib birlikdə yaşamaq, yoxsa ayrılıb müstəqil bir cəmiyyət və dövlət qurmaq? Hər iki alternativin də özünə görə faydalı və zərərli tərəfləri var idi. Bu seçim Amerikadakı qaradəriliələrin də uzun illər dilemması olaraq qalıb. Ağlardan ayrı bir millət olmaq və müstəqil dövlət qurmaq təmiz həll yolu kimi görünərsə də, reallaşdırılması çətin bir idealdır. Lakin ağlara integrasiya etmək də onların irqçiliyi tərk etmədiklərinə görə o qədər də mümkün görünmürdü.

Malkolm İslam Milləti hərəkatına mənsub olduğu illərdə ağlardan ayrı və tamamilə müstəqil bir zənci cəmiyyəti yaratmaq üçün çalışırdı. Zəncilər o dövrdə hər baxımdan aşağıdəriliələrdən asılı və onlar tərəfindən istismar edilməkdə idilər. Qaradəriliələrin iqtisadi müstəqilliyi İslam Milləti üçün mühüm bir prioritet idi. Bu məqsədlə İslam Millətinə aid dükanlar açılmaqda idi. Elayca Məhəmmədin təliminə görə aşağıdəriliələr şeytan idi, qaradəriliələr isə orijinal irq idi. Buna görə də qaralar ağlardan üstün idilər və onlardan ayrı yaşamaq idilər.

Qaradəriliələrin ağlarla birlikdə yaşamamalı olması tezi daha əvvəl Markus Qarvi tərəfindən ortaya atılmışdı. Qarvi Amerikada bütün zəncilərin yenidən Afrikaya qayıtmalı olduqlarını müdafiə edirdi. Bu məqsədlə "Afrikaya Qayıdış Hərəkatı"nı (Back to Afrika Movement) başlatmışdı. Lakin bu çağırış qaradəriliələrin əksəriyyətinə cəlbedici görünmürdü. Çünki onların çoxu üçün artıq Afrika, dilini bilmədikləri, mədəniyyətinə yad olduqları başqa bir diyar idi. Üstəlik

orta sinif qaradərililər Amerikadakı həyatlarından razı olan firavan bir təbəqəni təşkil edirdilər.

Elayca Məhəmməd də ağdərililərdən ayrı yaşamağın tərəfdarı idi. Lakin o, Afrikaya qayıdışın məqbul və mümkün yol olmadığını fərqlənə varırdı. Buna görə də o, əvvəlcə, qaradərililərin ağdərililərdən ayrı bir "millət" təşkil etməsini, sonra da öz müstəqil dövlətlərini qurmalarını ideal kimi irəli sürürdü.

Bundan fərqli olaraq bir xristian keşişi olan Martin Lüter Kinq qaradərililərin ağdərilili cəmiyyətə bərabərlik zəminində daha çox inteqrasiya olacaqları təqdirdə irqçilik probleminin həll olunacağına inanırdı. Kinqin müdafiə etdiyi alternativ həm daha rahat reallaşdırılması mümkün olan, həm də ağları narahat etməyən bir təklif idi.

Elayca Məhəmməd və Malkolm X apardıqları mübarizədə ağların kömək təklifini əsla qəbul etmirdilər. Halbuki Martin Lüter Kinqin rəhbərlik etdiyi Vətəndaş Haqları Hərəkatı başda yəhudilər olmaqla, ağlar tərəfindən həm maddi, həm də mənəvi baxımdan dəstəklənirdi. Vətəndaş haqlarını müdafiə edən nümayiş və yürüşlərə həm qaralar, həm də ağlar birlikdə qoşulurdular.

Malkolm X ilk dövrdə qaraların ağlarla birlikdə hərəkət etməsini ağır gələn qara qəhvənin içinə ağ süd qatılaraq yüngülləşdirilməsinə bənzədirdi. Yalnız qaradərililərdən ibarət olan İslam Milləti hərəkatı Amerika hökumətinə ağır gələn üçün alternativ olaraq qaralarla ağların qarışıq olduğu Vətəndaş Haqları hərəkatını meydana çıxartdığına inanırdı.

Ağların qaralarla birlikdə olmasının, əlbəttə, bir çox üstünlükləri var idi. Ağlar qaralara görə bir çox hüquqi və

siyasi mövzuda daha təcrübəli olduqları kimi, maddi imkanlara da sahib idilər. Lakin bu hal, haqları uğrunda mübarizə aparan qaraların ağılardan asılılıqlarının davam etməsi demək idi. Asılılığın təbii nəticəsi nəzarət edilməyi qəbul etmək idi.

Malkolm X isə qaraların öz adlarına nələrsə etmələrinin zəruriliyinin tərəfdarı idi. Malkolm X-ə görə, qaralara mübarizələrində kömək etmək istəyən ağların məqsədi kömək etmək deyil, casusluq etmək, hərəkətin diqqətini yayındırmaq və relsindən çıxarmaq idi. Bir dəfə ağdərili bir tələbə qız ondan soruşur:

– Malkolm X, mən sizin mübarizənizə dəstək olaraq nə edə bilərəm?

Malkolm X-in cavabı çox qısa və konkretidir:

– Heç bir şey!

Metod: Səs, yoxsa güllə?

Malkolm X və Martin Lüter King arasındakı fikir ayrılığı təkcə insan haqları – vətəndaş haqları və müstəqillik-inteqrasiya istiqamətində məhdudlaşmırdı. İki liderin ayrılıqları başqa bir mühüm mövzu da vardı: Metod. Ortada iki müxtəlif metod vardı. Bunlardan birincisi, demokratik yollarla hərəkət edərək və sərtliyə əl atmadan hədəfə çatmaq məqsədi daşıyırdı. Digəri isə lazım gəldikdə sərtlikdən istifadə etməyin təsirli bir metod olduğunu müdafiə edirdi.

Martin Lüter King sərtlikdən istifadə edilməsinin əleyhinə idi və demokratik yollarla sərtliyə əl atmadan məqsədinə nail olmaq istəyirdi. Bunun əksinə, Malkolm X lazım gəldikdə özlərini müdafiə etmək və ya bənzəri ilə cavab

vermək üçün qaraların gücdən istifadə etmə haqları olduğunu müdafiə edirdi. Malkolm: "Məni qapan iti vuraram – deyirdi – istər o it hökumətin iti olsun, istər dördayaqlı, istərsə də iki ayaqlı it olsun". Malkolm eyni zamanda xristianlığın "bir yanağına vurana o biri yanağını çevir" prinsipini də kəskin tənqid edirdi. Malkolm xristianlığın qaradərililəri passivləşdirdiyinə və kölə ruhunu mənimsəmələrini təmin etmək üçün istifadə edildiyinə inanırdı.

Malkolm "ya səs, ya da güllə!" deyirdi. Beləliklə də, əgər demokratik yollarla haqlarını əldə edə bilməsələr, silahlı mübarizəyə hazır olduqları mesajını verirdi.

Malkolm sərtlikdən istifadə etməyi sadəcə mümkün olan bir alternativ kimi nəzərdə tutub. Lakin əsla insanları sərtliyə təşviq etməmişdir. Malkolm X onlara qarşı sərtlikdən istifadə edilməsində yayındırıcı bir rol oynayacağını düşündüyü üçün sərtlik alternativini gündəmə gətirmək yoluna əl atıb. Lakin praktiki olaraq əsla sərtliyə əl atmayıb.

Lakin buna baxmayaraq, xüsusilə müxalifləri onu nifrətdolu, zorakılıq tərəfdarı olan bir militan kimi təsvir ediblər. Malkolm X daha sonra zorakılığı müdafiə edən ifadə tərzini tərk etdiyi halda, müxalifləri davamlı surətdə onu zorakılıq tərəfdarı olan bir militan kimi təsvir etməyə davam ediblər. Beləliklə, onu kütlələrin gözündən salmağa çalışıblar. Firavan yaşayan zəncilər bu propaqandadan təsirlənmişlər və Malkolm X-dən uzaq durmuşdular.

Lakin xüsusən də irqçi münasibətlərin qurbanı olan gənc qaradərililərə Malkolm X-in "səbirsiz və lazım olan hər yolla mübarizə" mesajı çox cəlbedici görünürdü. Martin Lüter Kinqin demokratik mübarizə mesajı isə dinamik gənclik üçün sonu olmayan bir yol kimi görünmüşdür.

Yetkinləşmiş Malkolm X və ümumdünya insan haqları

Həcdən sonra həyatında yeni dövr açan Malkolm X-in İslam Millətinin təmsilçiliyini etdiyi illər haqqında düşünər-kən peşmanlıq hiss etdiyini dediyi şeylərdən biri ondan qaradəriliyənin mübarizəsində necə dəstək ola biləcəyini soruşan ağdərili tələbə qıza "heç bir şey!" – deyə cavab verməsidir. Qaradərili millətçiliyini tərk etdikdən sonra Malkolm X artıq təkcə qaralarla deyil, ağlarla da müştərək fəaliyyətə hazır olduğunu bildirmişdi.

Malkolm İslam Milləti hərəkətindən ayrılıb daha əhatəli hərəkət yaratma səhifəsinə daxil olduqdan sonra Martin Lüter Kinqlə dialoqa başlamış, aralarındakı fərqliliklərə bax-mayaraq, onunla qarşılıqlı əməkdaşlıq etmişdir. Malkolm və bir çox digər qaradərili lider kimi müəmmalı surətdə ölənlər və ya öldürülən Martin Lüter Kinqin aralarında birgə fəaliyyət olduğu deyilir. Bu birgə fəaliyyət münasibətinə əsasən müsəlmanlar və xristianlar aralarındakı fərqlilikləri bir kənara buraxaraq, Amerika hökumətinin irqçi siyasətinə qarşı birlikdə hərəkət edəcəkdilər. Malkolm Şimalda, Kinq isə Cənubda haqlar mübarizəsi üçün təşkilati fəaliyyətləri davam etdirəcəkdilər. Lakin hər iki liderin ömrü buna çat-mamışdır. Hətta hər iki liderin ölüm səbəbləri arasında, ağ-ları təşvişə salan belə bir sazişin olduğunu eyham edənlər də olmuşdur.

Yetkinləşmiş Malkolm X artıq təkcə qara irqin haqlarını deyil, zərər çəkmiş vəziyyətdə olan bütün insanların haq-larını rəng ayrı-seçkiliyi etmədən müdafiə edirdi. O, artıq bütün insanlığı mütləq ədalət sahibi və bir olan Allahın

yaratdığına və bütün qullarına eyni gözlə baxdığına iman gətirirdi.

Hətta ağların irqçilik psixologiyasını aşma bilmək üçün İslam ehtiyacı olduqlarını müdafiə edirdi. Beləliklə, İslamın hidayət qapısının onlara da açıq olduğunu ifadə edirdi.

Malkolm X üçün artıq qara və müsəlman olmaq, qara və müsəlman olmayanlarla əlaqə qurmağa, onlarla birlikdə yaşamağa və onların haqlarını öz haqları imiş kimi müdafiə etməyə mane deyildi. Tam əksinə, bu dini bir vəzifə idi.

Lakin Malkolmun axtardığı bir şərt vardı: İnsan olmaq! Bunun əlaməti də başqalarına insancasına xoş münasibət bəsləmək və onları özü ilə bərabər görmək idi.

İrsi

Hidayət və azadlıq

Malkolm X-in ən mühüm irsi, yanlış bünövrə üzərində qurulmuş və yanlış istiqamətdə addımlayan İslam Milləti hərəkətinin istiqamətini, həqiqi İslama əsaslanan, ümumdünya insanlıq idealına bağlı bir istiqamətə yönəltməsidir. Bu hədəfi reallaşdırmaq yolunda tam mənada uğurlu olmasa da, onun atdığı toxumun təqdirəlayiq bəhrələri zaman keçdikcə ciddi şəkildə ortaya çıxmışdır.

Malkolm ideallarının nə qədərini reallaşdırıa bildi? Bəlkə də, heç birini. Lakin o, ideallarının bir nəslin qəlbinə həkk olmasına vasitəçi oldu.

1960-cı illərdə sürətlənən reformlar get-gedə bəhrəsini verməyə davam etdi. Amerikada qaralar getdikcə daha ədalətli münasibət görməyə başladılar.

Malkolmun ölümündən sonra onun başlatdığı hərəkət necə oldu? Əvvəlcə bunu qeyd etmək lazımdır ki, Malkolm X-in təsiri təkcə özünün başladığı hərəkətlə məhdudlaşmayıb. Azadlıq və bərabərlik mübarizəsi aparan bir çox şəxs və qrup ondan təsirlənmiş və onun irsinə sahib çıxmağa çalışmışdır. Üstəlik bu təsir Amerika ilə də məhdudlaşmayıb, dünyanın bir çox regionuna çatmışdır.

Malkolmun ölümündən sonra həqiqi İslam xəttini davam etdirən müsəlmanların liderliyini Elayca Məhəmmədin öz yerinə canişin təyin etdiyi oğlu Uolles və ya Varis əd-din (türkcə tələffüzü ilə Varisüddin) Məhəmməd

Malkolm X

öz üzərinə götürüb. Varisüddin Məhəmməd hələ atası həyatda olarkən onun həyat tərzindən və təlimlərindən şübhələnməyə başlamış və bu mövzuda Malkolm X ilə dəfələrlə danışmışdı. Lakin atası vəfat edəne qədər bu şübhələrini özündə saxlamışdır. Nəhayət, atasının vəfat edib özünün onun yerinə keçməsindən sonra köhnə İslam Milləti təlimini tərk edib, ənənəvi İslam əqidəsini qəbul etdiyini elan etdi.

İslam Milləti mənsubları üçün bu heyrətləndirici bir proses idi. Böyük əksəriyyət məmnuniyyətlə qarşıladığı halda, bir qrup köhnə xurafatlar və irqçi mövqe əsasında davam etmək istədi. Bundan sonra İslam Milləti məbədləri məscidə çevrildi və içərisində beş vaxt namaz qılınmağa başlandı. Mənsublar Quran öyrənməyə başladılar. Həqiqi İslamı bəyan edən kitablar oxumağa başladılar. Köhnə irqçi münasibətlərini buraxaraq qara-ağ fərqi qoymadan bütün müsəlmanlar və insanlarla əlaqələr qurdular və onlarla birlikdə hərəkət etməyə başladılar.

Bu gün Varisüddin Məhəmmədin mənsubları dünyanın dörd bir tərəfindən Amerikaya gələrək orada yaşamağa çalışan müsəlmanlarla bütünləşmiş haldadırlar. Bunun ən konkret göstəricisi də qara-ağ ayrı-seçkiliyi etmədən bütün məscidlərdə birlikdə ibadət edilməsidir. (Halbuki qaraların və ağların kilsələri ayrıdır.)

Elayca Məhəmmədin mirasını tərk etmək istəməyən Luis Farraxan İslam Millətinin yeni lideri oldu və onun yolunu izləyənlərlə birlikdə köhnə xurafat inanc və millətçi ideologiyanı müdafiə etməyə davam etdi. Luis Farraxan, əslində, Malkolm X-in yetişdirdiyi bir şəxsdir. O, daha sonra

Bostondakı məbədin vaizi olmuşdur. Lakin Malkolm X ilə aralarına həsəd girdiyi və onun Malkolm X ilə Elayca Məhəmmədin aralarının dəyməsində rol oynadığı da deyilib. Elayca Məhəmməd Malkolm X-i İslam Milləti təmsilçiliyindən azad etdikdə Luis Farraxanı onun yerinə təyin etmişdir. Luis Farraxan Malkolm X-in xanımı Betti Bacı tərəfindən Malkolm X-in öldürülməsində məsuliyyət daşımaqda ittiham edilib.

Bu gün Amerikada ən tutarlı ehtimallara görə, yeddi milyon, bəzi ehtimallara görə isə təqribən on milyon müsəlman yaşayır. Bunların dörd milyona yaxınını afroamerikalı qaradərili müsəlmanlar təşkil edir. Burada ən böyük dəstək, xüsusən də ilkin mərhələdə Malkolm X-ə aiddir.

Lakin nə Amerikadakı, nə də dünyadakı müsəlmanların Malkolm X-in fikri, dini və siyasi irsinə layiq olduğu şəkildə sahib çıxdıqlarını demək olmaz. Hətta Malkolm X-in irsinə sahib çıxmaqda müsəlman olmayanların müsəlmanlardan daha çox səy göstərdiklərini demək mümkündür. Necə ki Malkolm X-in tərcümeyi-halı da bir qeyri-müsəlman olan Aleks Heyli tərəfindən qələmə alınıb. O cümlədən Malkolm X-in həyatı da müsəlman olmayanlar tərəfindən lentə alınıb.

Malkolm X-dən sonra nə afroamerikalılar arasından, nə də Amerikaya köçəri kimi gedib məskunlaşmış müsəlman cəmiyyəti arasında Malkolm X miqyasında bir lider çıxmamışdır. Malkolm X doldurulmayacaq bir boşluq buraxaraq həyata vida etmişdir.